

A külföldi egyetemek szerepe a protestáns természetjog hazai térnyerésében¹

The Role of Foreign Universities in the Diffusion of Protestant Natural Law in Hungary
The study, applied different methodological paths, attempts to revive and highlight data and facts from the first half of the 18th century that may reveal, in the most striking way, the ways in which Protestant students at Western universities could have acquired, used or passed on their superficial or in-depth knowledge of natural law. The universities of Halle and Frankfurt an der Oder, as well as those of the Netherlands, were the places where liberal arts and law students from the Carpathian Basin were most intensively exposed to the natural law doctrines of Grotius and Pufendorf, listening to Thomasius, Heineccius and other German and Dutch professors. The survey, which is by no means exhaustive, is based on data from university visits, letters reporting on studies and analyses of academic works.

Keywords: natural law, teaching of natural law, University of Halle, University of Frankfurt an der Oder, Dutch Universities, Thomasius, Heineccius, Andreas Huszti, Michael Tsomós

1. Bevezető gondolatok

Jelen tanulmány egy hosszabb távú kutatási program részeredményeire támaszkodik. Ezen kutatás a magyarországi peregrinusok a korai újkor nyugat-európai egyetemlein feltételezhető jogi tanulmányainak tetten érhető nyomait kívánja minél szélesebb körben feltárni. Az eredeti cél az volt, hogy kiderüljön, volt-e a 16–18. századi Magyarországon a jogászoknak egy olyan, akár csekély számban is többé-kevésbé állandóan képviselt rétege, amely ismeretei, képzettsége, jogi műveltsége alapján hordozója lehetett, vagy lehetett volna az Európa más részein a 15. századtól váltakozó eredményességgel lejátszódó jogi recepciós folyamatnak, vagyis az (európai) *ius commune* magyarországi elterjedésének? Mennyire kapcsolódhatott az eddig azonosított – mintegy 1000 – joghallgatóként beazonosítható vándordíákon keresztül a hazai jogi kultúra az európai standardokhoz a korai újkorban?²

A vizsgáldásoknak – a szorosabb értelemben vett jogi tanulmányok mellett – szükségszerűen érintenie kellett azokat a kapcsolódó tudásterületeket is, amelyek a korabeli egyetemeken

* ORCID ID: 0000-0003-4264-6574. A szerző a Gróf Tisza István Debreceni Egyetemért Alapítvány professzora.

1 A tanulmány a „*Párhuzamos jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között III.*” című Pécsen, 2024. június 3-án megrendezett konferencián elhangzott előadás jelentősen kiegészített és lábjegyzetekkel ellátott változata.

2 A kutatás céljairól és lehetőségeiről: P. SZABÓ, Egy be nem végzett feladat.

a joghallgatóként beazonosítható *Hungarusok* és *Transilvanusok* látókörébe kerülhettek tanulmányaik során. Így például a 17. századból ismert többtucatnyi *politica-disputatio* fordította a figyelmet ezen propedeutikus jellegű, a korabeli *artes* fakultásokon oktatott tudásterület felé.³

Egyes kutatók megközelítése szerint a 18. században a szorosabb értelemben vett *politica*-t mint tudásterületet a nyugat-európai egyetemeken elkezdte kiszorítani a *ius naturale* oktatása.⁴ A leginkább látókörbe kerülő német és németalföldi egyetemeken ezen „tantárgy” oktatását is kezdetben egyértelműen a filozófiai karok hatáskörébe tartozónak tekintették. A jórészt szintén alapozó jellegűnek tekintett *ius naturale* előadása csak fokozatosan került át – ha egyáltalán és ekkor is csak részben – a jogi karok curriculumába, figyelembe véve természetesen azt a tény is, hogy a korabeli professzorok oktatási tevékenysége sokszor kari határokon átívelő lehetett, a hallgatók pedig, még ha egy-egy kar matrikulájába iratkoztak is be, tanulmányaik során más karok tanrendjében megjelenő, akár nyilvános-, akár magánfoglalkozásokat is látogathattak.

Az alábbiakban – különböző módszertani utat választva – olyan adatok és tények felelevenítésére és kiemelésére vállalkozom, amelyek a leginkább szembetűnően fedhetik fel azokat a lehetőségeket, amelyeken keresztül a nyugati egyetemek járt protestáns hallgatók a természetjog terén szerzett felületes vagy alapos ismereteiket hasznosíthatták, illetve továbbadhatták.

2. Lehatárolások

Ha a korai újkori természetjogról beszélünk, akkor nem egy zárt elméleti jelenséget kell vizsgálnunk. Sokkal inkább egy fejlődő, *de facto* mindenütt jelenlévő diskurzus-világról van szó, amely a pozitív jogon túl – az emberi természet különbözőképpen értelmezett fogalmára támaszkodva – igyekszik egyetemes normákat megállapítani, de amely egyúttal ki van téve a történelmileg változó elméleti és gyakorlati igényeknek. A természetjogok sokfélesége, sőt ellentmondásos jellege lehetetlenné teszi, hogy érdemi értelemben egyetlen természetjogról beszéljünk.⁵

A kora újkori természetjog tehát nem elméleti koherenciája révén nyeri el sajátos identitását, hanem tágabb értelemben vett pragmatikus mozzanatok révén. Egyrészt alapvetően normatív irányultsága okán, bárhogyan is töltődött ki ez tartalmilag és volt igazolható elméletileg, másrészt formálisan és inkább kívülről – diszkurzív intézményesülése révén: a természetjog – nem csak, de túlnyomórészt – akadémiai/egyetemi (al)diszciplínaként formálódott, amely akadémiai jelenlétével megeremtette saját hagyományát, mindazon intézményi és irodalmi eszközöket, amelyekkel – más tárgyakkal és politikai intézményekkel érintkezve – hatékony, tulajdonképpen ható lehetett.⁶

A természetjog a 17–18. században az erkölcsi és politikai gondolkodás legelterjedtebb „nyelvezetét” képviselte, amelynek segítségével a filozófia, a jogtudomány és a (csak később formálódó) társadalomtudományok területein alapvető felismerések váltak megfogalmazhatóvá. Összetett elméleti és gyakorlati diskurzus-jelenségként a természetjog egyrészt szokatlan hatókörű elméleti katalizátorként, másrészt a joggyakorlatban a jog másodlagos forrásaként működött.⁷

3 P. SZABÓ, Die Anfänge.

4 STOLLEIS, Geschichte 291.

5 GRUNERT, Natural law 267.; GRUNERT, Grundlaeg 174.; GRUNERT, Interpretatio 207.

6 GRUNERT, Natural law 267.

7 GRUNERT, Natural law 269.

A 17. század végétől a természetjogot – természetesen különböző fejlődési vonalak mentén – szinte valamennyi német és németalföldi főiskolán és egyetemen tanították.⁸ 19 korabeli német egyetem előadásjegyzékeinek vizsgálata kimutatta, hogy 1750-ig legkevesebb 4500 természetjogi tárgyú előadást hirdettek meg.⁹ A tantárgyba öntött tudás megteremtette meghatározott művek és tekintélyek kánonjával saját történetét, és a felsőiskolai oktatás által biztosított recepció révén aligha túlbecsülhető elméleti és gyakorlati hatékonyságot ért el.¹⁰

Hiszen a természetjognak, mint tantárgynak különböző tudományterületek számára volt alapvető funkciója, midőn antropológiai, politikai, normatív, sőt ismeretelméleti alapokat közvetített, és egyáltalán nem lehet túlbecsülni sem európai, sem azon túlmutató keretekben az akadémikusok egész generációira kifejtett mentalitásformáló hatását sem.¹¹

A természetjog, mint tantárgy története tekintetében bizonyos értelemben különbséget tehetünk annak külső és belső fejlődése között. Külső fejlődés alatt azt értve, hogy mikortól és hol jelentek meg természetjogi előadások egy adott egyetemi világban, kik tanították, milyen intézményesült keretek között. Utóbbi a tartalmi vizsgálatot jelentené, amit elsősorban az előadások alapjául szolgáló tankönyvek alapján lehetne – ha egyáltalán – rekonstruálni.¹²

S ugyanezt a megkülönböztetést lehetne tenni a hazai recepció folyamatok vizsgálata során is. Jelen tanulmányban csak a *peregrinatio*hoz köthető külső megközelítéshez kapcsolódhatom, azt is meglehetősen behatárolva, ezzel kívánván szerényen hozzájárulni a protestáns (grotianusi vagy pufendorfi) hagyományok recepciója kutatásához.¹³

Tehát a következőkben egyetemi, külföldi egyetemi tantárgyként tekintek a természetjogra, és csak néhány lehetséges recepció mozzanat felvillantására vállalkozhatok. Jelen vizsgálódásaimban elsősorban a 18. század első felére koncentrálok.

Eredeti kutatási érdeklődésem révén én természetesen a jogoktatás történetének oldaláról közelítettem, s a természetjog koraujkori jogi oktatásban játszott szerepére kérdeztem rá, ami természetesen bizonyos erős beszűkítést jelent a természetjogi tanok jelentősége tekintetében.

Tudom, hogy a természetjog egyetemi oktatása intézménytörténeti kereteinek vizsgálata során ez a megközelítés nyilvánvalóan egyoldalú, hiszen a természetjog mint tantárgy – egyetemenként és korszakonként változón – mind az *artes-*, mind a jogi karon helyet kaphatott,¹⁴ sőt azt állapíthatjuk meg, hogy a bennünket érintő németföldi és németalföldi egyetemeken a bölcsészkaroké volt a primátus, a tantárgy csak utólag – ha egyáltalán – kapott helyet intézményesítetten a jogi karokon. Vagyis szem előtt kell tartanunk, hogy a természetjog-oktatás fejlődése jelentősen eltért egymástól a jogászoknál és a bölcsészeknél.¹⁵

Egyébként a természetjog 18. századi jogi oktatásban betöltött szerepével kapcsolatban nem egyöntetűek a vélemények. Egyesek korábban abból indultak ki, hogy a *ius naturale* a 18. században „divattantárgy” volt a korabeli jogászképzésnek (a *ius publicum* mellett),¹⁶ mások kevesebb

8 GRUNERT, Natural law 269.

9 SCHRÖDER – PIELEMEIER, Naturrecht 256.

10 GRUNERT, Natural law 267.; STOLLEIS, The Legitimation 51.

11 GRUNERT, Grundlage 173., 182. GRUNERT, Natural law 269.

12 SCHRÖDER – PIELEMEIER, Naturrecht 256–257.

13 BALÁZS – GÁNGÓ, Protestant Schooling 224.

14 GRUNERT, Natural Law 273.

15 SCHRÖDER – PIELEMEIER, Naturrecht 268.

16 STOLLEIS, Geschichte de öffentlichen Rechts 289.

jelentőséget, mintegy marginális, de semmiképpen sem központi szerepet tulajdonítottak neki.¹⁷ A jelenlegi „*communis opinio*” afelé tendál, hogy a természetjog jelentős propedeutikus szerepet töltött be az akkori egyetemi jogászképzésben, mintegy felváltva a 17. században ilyennek tekintett *politica*-t. Ugyanakkor a természetjog a jogi tudás megalapozásán túl egy fontos módszertani feladatot is teljesített: azzal, hogy a jog végső igazolásának az észszerűséget tekintette, legalábbis lehetővé tette – és ez volt tulajdonképpeni feladata –, hogy ezáltal az államrend vallási, vagy inkább teológiai levezetését megkérdőjelezze.¹⁸

A természetjog, mint ismeretkör propedeutikus szerepe azon az elképzelésen alapult, hogy a természetjog a pozitív jog alapját képezi/képezheti.¹⁹ Ugyanakkor a bölcsészkar tárgyak, a *philosophia practica*²⁰ tantárgyai körében is megőrizte a 17. század második felében kivívott tekintélyét.

A 18. századi német egyetemeken a természetjogi tantárgykínálat a bölcsészkarokon átlagosan a teljes tantárgyi spektrum 11 és 16 %-a, míg a jogi karokon 3 és 6 %-a között mozgott. A természetjog tehát nem csak a filozófiai fakultásokon, hanem a jogi karokon is jelentőséggel bírt, sőt a tárgy oktatása szervezetileg a jogi karok felé kezdett tendálni. Ez a folyamat elsősorban a 18. század első felében volt megfigyelhető, igaz, jelentős területi eltérésekkel. Mindenesetre megállapítható, hogy ebben az időszakban a nagyobb német egyetemek jogi karai rendszeresen kínáltak természetjogi előadásokat.²¹

3. A 17. századi nyomok

3.1. A természetjog mint tantárgy megjelenése

Bár elsősorban a 18. század első felére kívánok koncentrálni, példálózón mindenképpen megemlítendő, hogy hol és mikor jelentek meg először az európai egyetemeken természetjogi tanszékek (sokszor a filozófiai karok keretében), illetve természet- és nemzetközi jogi előadások a tantervekben. Ezt példálózón a táblázaton láthatjuk.²²

17 HAMERSTEIN, *Naturrechtslehre* 11.

18 HAMMERSTEIN, *Naturrechtslehre* 10–11.

19 SCHRÖDER – PIELEMEIER, *Naturrecht* 266.

20 HAMMERSTEIN, *Naturrechtslehre* 15, 18–19.

21 SCHRÖDER – PIELEMEIER, *Naturrecht* 259.

22 COING, *Die juristische Fakultät* 46.; HAMMERSTEIN, *Naturrechtslehre* 8.

TANSZÉKEK		ELŐADÁSOK	
		1658	Leiden
1661	Heidelberg		
1665	Kiel	1665	Jéna
		1666	Bázel
1667	Groningen		
1668	Lund		
		1670	Lipcse
		1673	Königsberg
		1675	Odera-Frankfurt
		1676	Marburg, Erfurt
		1677	Straßburg
		1679	Helmstedt

1. ábra. Természetjog tanszékek és előadások első említése Nyugat-Európában
(forrás: a szerző összeállítása)

A 17. század kérdéses évtizedeiben a természetjogi előadások középpontjában álló kompendiumok Grotiusnak, a természetjog „atyjának”²³ „*De jure belli ac Pacis*” című műve²⁴ és Pufendorf 1672-ben kiadott „*De Jure naturae*”-ja,²⁵ illetve az egy évvel később kiadott, az előzőnél jóval kedveltebb „*De officio hominis et civis iuxta legem naturalem*”²⁶ című munkája voltak.²⁷

3.2. Néhány disputatio

Bár a Kárpát-medencéből útnak induló peregrinusok alapos bölcséleti (és teológiai) képzésben részesülhettek hazai anyaiskoláikban, a Grotius és Pufendorf alapvető munkáitól befolyásolt német és holland bölcsészprofesszorok által felkapott tudásterület valószínűleg jelentős érdeklődést válthatott ki közöttük.

Mindamellett azonban látnunk kell, hogy míg a 17. századból mindösszesen 73 magyarországiak által megvédett *politica-disputatiót* ismerünk német és holland egyetemekről, természetjogi tematikával ezek között csak egyet találunk, amely címében is utal a tudáskörre: a brassói Andreas Henning 1666-ban Jénában valószínűleg egy *politica*-kurzus keretében készített gyakorló *disputatiót* vett részt *respondensként*. A vitairat 22 tézisben meglehetősen skolasztikus manírban szólt a *ius naturale* fogalmáról.²⁸

Az ismert jogi *disputatiók* között szintén csak egy utal címében természetjogi tematikára: a nyugat-magyarországi lelkészfi, Christoph Planckenaue, négyévi jénai jogtanulás után védte

23 ZIMMERMANN, Römisch-holländisches Recht 57.

24 GROTIUS, *De jure belli ac pacis* (1625).

25 PUFENDORF, *De Jure Naturae* (1672).

26 PUFENDORF, *De officio hominis* (1673).

27 SCHRÖDER – PIELEMEIER, *Naturrecht* 260.

28 HUNDESHAGEN – HENNING, *Disputatio*.

meg doktori *disputatióját* Johann Christoph Falckner²⁹ elnökletével 1680. július 31-én, szintén Jénában.³⁰ A dolgozat a régi értelemben vett tézisfüzet, ahol több jogterületből összeállított 257 tézist állított fel a jelölt, amelyek közül ötvenet sorolt a *ius naturale et gentium* körébe. Az itt található rövid, *regula*-szerű kijelentések – mai fogalmaink szerint – különböző nemzetközi jogi, közjogi és magánjogi kérdésekre vonatkoznak, néhány megállapítás esetén kifejezetten a *ius naturale*-ra hivatkozva.³¹

Még egy tézisfüzetet találtam, amelyben *corrollariaként*, megválaszolandó vizsgakérdésként feltűnik a *ius naturale* szókapcsolat, igaz ez viszonylag korán: a soproni Georg Stockinger,³² 1646-ban szintén Jénában kinyomatott, háborúról szóló tézisfüzetében merül fel a kérdés, van-e helye a természetjog szerint a háborúnak?³³

1696-ból van levelezésben említett nyoma, hogy az ifjú Teleki Pál (1677–1731) gróf Odera-Frankfurtban bizonyos jártasságra tett szert a *ius naturae et gentiumban*,³⁴ illetve beszámol arról, hogy Utrechtben többek között megvette Pufendorf „*De officio hominis et civis iuxta legem naturalem*” című munkáját is.³⁵

4. A hallei egyetem és a természetjog

4.1. Természetjog egy reformegyetemen

A természetjog mint egyetemi tantárgy fejlődéstörténetében mérföldkönek tartják a hallei egyetem 1694-es életre hívását. Az *universitas* eredményessége az előrelátó professzor-meghívásokon (Samuel Stryk,³⁶ August Hermann Francke³⁷) s elsősorban Christian Thomasius megnyerésén alapult. Az ő reformgondolatai egy teológiától mentes, a közjót és annak előfeltételeként a nyilvánosságot és a nyilvános közszereplést minden tekintetben a legfontosabb tényezőnek tekintő,

29 Johann Christoph Falckner (1629–1681) nürnbergi előtanulmányok után Jénában folytatott jogi tanulmányokat. Végzését követően magánórákkal kereste kenyerét. 1659-ben szerezte doktori címét és előbb rendkívüli, majd 1662-ben rendes tanára lett a jénai jogi karnak. Lásd: GÜNTHER, Lebensskizzen 62.

30 FALCKNER – PLANCKENAUER: Loco Thematis Inauguralis.

31 Néhány példa: „XXVIII. De Jure Naturae non est essentiale requisitum consensus Parentum ad validitatem conjugii.” „XXXI. Alimenta a parentibus liberis J. N. debentur.” XXXIII. Natu maximus praefertur jure Naturae in Regno.” „XLIV. Exercitoria & Institoria actio ipso Iure Naturali nituntur.” FALCKNER – PLANCKENAUER: Loco Thematis Inauguralis.

32 HÁZI, Soproni polgárcsaládok nr. 10.629. Apja belső tanácsos volt.

33 „Bellum an ex jure Naturae habeat ortum?” SAGITTARIUS – STOCKHINGER, Exercitatio Politica De Bello.

34 FONT, Teleki Pál külföldi 98. „Talán még alkalmasabb leszen akkor, mikor Kglmed jobban discurralhat ex Limnesis (?) Juris voluminibus eritque consultus /:responsa dare paratus:/ Juris Naturae et Gentium”.

35 FONT, Teleki Pál külföldi 292.

36 Samuel Stryk (1640–1710): jogászprofesszor előbb Odera-Frankfurtban, majd Wittenbergben és 1692-től Halléban. Stryk volt a német korajúrkori jogtudományban az utolsó nagy „*theoretico-praktiker*”, elődeitől eltérően azonban munkáiban egy a gyakorló jogászok pozitivistá-logikai gondolkodásán túlmutató felfogás is megjelent. A természetjoggal, a birodalomtörténettel, a publicisztikával (értsd: közjogtudománnyal) szembeni nyitottsága a 17. század közepének elegáns jogtudománya rokonává tette. Lásd: SCHUBART-FIKENTSCHEER, Samuel Stryk 384–390. [HOF], Samuel Stryk 432–435. LANDSBERG, Stryk, Samuel 699–702.; REPGEN, Stryk, Samuel 606–608.

37 August Hermann Francke (1663–1727): német evangélikus teológus és pedagógus, a hallei egyetem professzora, az ottani Waisenhaus alapítója, jelentős pietista gondolkodó. BEYREUTHER, Francke, August Hermann 322–325.; FONT, Erdélyiek 20–32.

új – a jogtudomány köré csoportosított – tudományos rendszert és oktatási módszert helyeztek előtérbe.³⁸ Pedagógiai törekvései az új vezető tudományág, a jogtudomány köré csoportosítva egy jövőbe mutató, korszerű és gyakorlati, funkcionális szempontokat szem előtt tartó tudományos világkép megteremtésére irányultak.³⁹

A természetjog, mint tantárgy hallei intézményesíttessége tekintetében formálisan eleinte nem sok változott. Az egyetem alapszabálya szerint sem a jogi karon, sem a filozófiai karon nem volt előirányozva egy *ius naturae* tanszék. A filozófia kar tanárai tetszés és képességeik szerint hirdethettek természetjogi kurzusokat, annak ellenére, hogy a jogi kar *statutuma* kimondta, hogy a „*professio juris naturae et gentium*” nem választható el a jogi kartól, és a tárgy előadását a római jogi tanszékre testálta.⁴⁰

Ami a természetjog a hallei jogászképzésben elfoglalt helyét illeti, ezzel kapcsolatban *Thomasius* gondolatait kell alapvetőnek tekintenünk.

A korai *Thomasius* szerint a kifejezetten jogi szakterületek ismereteiben való elmélyülés előtt a hallgatóknak bizonyos alapismeretek elsajátítására volt szükségük. A *logica*, a *philosophia aulica*, illetve a *philosophia practica* (különösen *ethica* és *politica*), az erkölcsi ismeretekkel összefüggésben pedig a természetjogi elvek voltak a joghallgató számára rendkívüli haszonnal.⁴¹ Elképzelései szerint a szükséges alapismeretek kánonját tehát a természetjog zárta, ami az *artista* tanulmányok lezárásának is tekinthető, vagy/és átmenetnek a jogtudomány felé.⁴² *Thomasius* szerint a természetjogi tanításnak meg kellett világítania az emberi közösségek természetének általános vonatkozásait, a társasélet elveit és az ebből következő parancsolatokat. Ezzel tekintette lezártnak az alapozó előtanulmányokat és ezután kezdődhetett meg a szűkebb értelemben vett jogtudomány tanulása.⁴³

A természetjogot *Thomasius* egyébként minden jog, különösen a magánjog alapjának tekintette,⁴⁴ s tagadta annak *ius divinum positivum* jellegét, s az természetjog körében tárgyalt kérdéseket *Grotiust*, *Pufendorfort* és *Hobbest* követve tisztán világi jellegűnek és észjogi alapon

38 „*Quia Academiae debent esse Seminaria Reipublicae & ibi debent praeparari si non Legislatores, saltem Consiliiarii Legislatorium in legibus emendandis seipsu occupati.*” THOMASIVS, *Lectiones de prudentia legislatoria* 3.

39 HAMMERSTEIN, *Zur Geschichte und Bedeutung* 317–319.; RÜPING, *Theorie und Praxis* 137–147.

40 A jogi kar 1694-ben kibocsátott *statutuma* így fogalmazott: „§. 7. *Porro cum professio juris naturae et gentium a facultate juridica separari nequeat, utpote quod exinde tanquam ex Jurisprudencia universale potissima Juris Romani fundamenta dependeant, eaque propter omnino e re cupidae LL. Juventutis sit, ut his studiis probe instruantur, arbitrio collegii Juridici relictum esto, cui prae aliis haec professio sit injungenda.*” SCHRADER, *Geschichte* II. 409. GRUNERT, *Grundlage* 176.

41 MARTI, *Humanistische Propädeutik* 61. *Thomasius* maga így nyilatkozik: „*Daß ein Studiosus Juris ohne denen Grund-Regeln der Sitten-Lehre und des Rechts der Natur nichts tüchtiges in der Rechts-gelehrtheit lernen könne.*” THOMASIVS, *Summarische Entwurff* 113.

42 *Thomasius* a természetjog ezen határ-jellegéről így nyilatkozott: „*Nachdem wir also die Regeln der Erbarkeit betrechtet haben, so solte nunmehr von denen Regeln der Gerechtigkeit oder vom Recht der Natur gehandelt werden, wie anderwärts geschehen. a) Allein weil das Recht der Natur der Grund und das erste wesentliche Stück der Rechts-Gelehrtheit ist, so thun wir besser, wenn wir selbiges von denen Wissenschaften so zur Vorbereitung der Rechts-Gelehrtheit gehören, absondern, und biß zu denen Cautelen von Erlernung der Rechts-Gelehrtheit selbst versparen.*” THOMASIVS, *Cautelen* 364.

43 HAMMERSTEIN, *Thomasius* 35.

44 A jogtanulóknak az alábbiakat kötötte a szívére: „*Im übrigen aber hat ein Studiosi juris zu mercken, daß es ihm nicht allein nützlich und angenehm seyn werde, wann er die wahre Sitten-Lehre fleißig studieret, sondern daß ihm dieses Studium auch höchst nothwendig sey, indem die Sitten-Lehre der Grund des Rechts der Natur ist, das Recht der Natur aber hinwiederum zu der gantzen Rechtsgelehrtheit den Grund legen muß.*” THOMASIVS, *Cautelen* 363.

eldöntendőnek tekintette. Szándéka volt, hogy a jogtudományt megújítsa a természetjog segítségével.⁴⁵ Felfogása szerint⁴⁶ a természetjog egy önálló jogi *materia*, amely az *ars legislatoria* mércéjű szolgálhat, és szükséges és legitimáló eszközt biztosíthat a közéletben, valamint segítséget nyújthat a felsőbbeknek a kívánatos rend megteremtéséhez, anélkül, hogy a teológia bármiféle beleszólást kaphatna ezen világi ügyekbe.⁴⁷

Bár a természetjog mint tantárgy hallei jelentőségét ez nem befolyásolta, de *Thomasius* tudományos felfogásában idővel a *ius naturae* elvesztette központi szerepét, háttérbe szorult,⁴⁸ mert kevésbé hasznosnak tartotta a gyakorlati jogászai tevékenység számára. Ekkori nézetei szerint a természetjog csak nagyon korlátozottan tárhatta fel jog – és így az igazságosság – lényegét, s csak absztrakt, általános előfeltételként állhatott meg és lehetett hasznos. Megváltozott felfogása szerint a konkrét, állami jogrendszereket csak történelmi levezetés alapján lehet felismerni és létrehozni. Egy-egy jogrendszer kezdetei, eredete, további sorsa és általános fejlődése adhatnak csak képet a speciális, a konkrét igazságosságról, így a természetjog egyetemes axiómáinak tartalmi megvalósulásáról.⁴⁹ A kései thomasiusi felfogás szerint a történetileg kifejlődött pozitív jogrendszernek kell betöltenie természetjogi szerepet, mivel a történeti tapasztalatok által legitimált pozitív jogban is fel lehet ismerni az észszerűséget.⁵⁰ Ez a megközelítés, a jog, a jogtudomány történetiségének oktatásbeli előtérbe kerülése Halléban azonban csak a 18. század második felére tehető.

Mindenesetre egyértelműnek tekinthető, hogy míg a korai *Grotius*-központú viták gyakran a természetjog vallási beágyazhatóságára összpontosítottak, addig *Thomasius* – követve és továbbfejlesztve *Pufendorf* gondolatait – már hallei éveitől kezdte elválasztani a természetjogot a teológiai előfeltételektől, és fontosnak tartotta, hogy a természetjogot erősebben a jogtudomány igényeihez igazítsa.⁵¹ *Thomasius* természetjog felfogását – ebben az értelemben alappal tekinthetjük „jogászinak”, amely elvált a filozófiai vagy teológiai természetjogi megközelítéstől.⁵²

A minket érdeklő korszakban, a 18. század első felében *Thomasius* korai nézetei és annak követői hatására a korabeli jogi tanulmányok felépítése jelentősen átalakult és az egyes jogi tárgyak közötti hierarchia is megváltozott. A magánjog és a büntetőjog háttérbe szorultak, a *ius publicum imperii*, a *Reichs-Historie* és a *ius naturae et gentium* presztízse ezzel szemben jelentős mértékben növekedett, hiszen ezek voltak azok a „kavalier” szakok, amelyek politikai szempontból fontossá váltak.⁵³

Ezt tükrözik, hogy a természetjog hallei oktatásával kapcsolatos legújabb kutatások kimu-

45 GRUNERT, Grundlage 187.

46 A thomasiusi természetjog-felfogás értékelésére részletesen lásd: HAMMERSTEIN, Jus und Historie 72–84.

47 HAMMERSTEIN, Jurisprudenz 245–246. HAMMERSTEIN, Thomasius 35.

48 HAMMERSTEIN, Jurisprudenz 247. HAMMERSTEIN, Jus und Historie 82–84.; HAMMERSTEIN, Zur Geschichte der deutschen Universität 161.

49 HAMMERSTEIN, Thomasius 38.

50 HAMMERSTEIN, Zur Geschichte der deutschen Universität 162. HAMMERSTEIN, Thomasius 38.

51 GRUNERT, Grundlage 194.

52 WOLF, Große Rechtsdenker 374.

53 STOLLEIS, Geschichte 301.

tatták, hogy a 18. század első felében minden szemeszterben átlagosan öt természetjogi előadást hirdettek meg. Ha ezt a számot a *Fridericiánán* tanító professzorok és oktatók teljes létszámához viszonyítjuk, akkor világossá válik, hogy a hallei egyetemen aligha lehetett olyan hallgató, aki az érintett tárgyak – nevezetesen egyrészt a jog, másrészt a filozófia – tekintetében megkerülhette volna a természetjogot.⁵⁴

Például 1694 és 1720 között, alig több mint 50 félév alatt összesen 236 előadást tartottak a hallei jogi- illetve a bölcsészkaron, amelyek címében egyértelmű utalás van a természetjogra. Összesen 19 különböző – rendes és rendkívüli – professzor foglalkozott a természetjoggal ebben az időszakban.⁵⁵ Az előadások jelentős részben *Pufendorf*, *Grotius*⁵⁶ és *Thomasius* munkáin alapultak a táblázaton láthatók szerint.⁵⁷

A MEGHIRDETETT ELŐADÁSOK SZÁMA	A KÖVETETT SZERZŐ	AZ ALAPUL VETT MUNKA
86	<i>Pufendorf</i>	De officio hominis et civis libri duo De iure naturae et gentium libri octo
55	<i>Grotius</i>	De iure belli ac pacis
25 (ebből 17-et ő maga)*	<i>Thomasius</i>	Institutiones iurisprudentiae divinae Fundamenta iurus naturae et gentium

2. ábra. Természetjog előadások és alapul szolgáló tankönyvek Halléban 1694 és 1720 között
(forrás: a szerző összeállítása)

A hallei egyetem természetjog oktatására is igaz, hogy a filozófiai fakultás tanárai is fontos szerepet kaptak benne, de az ismert előadásjegyzékekben a jogi kar tanárai is folyamatosan kínáltak természet- és nemzetközi jogi, majd *ius publicum universale* előadásokat.⁵⁸ A jogászprofesszoroknál is kimutatható azonban az a felfogás, hogy a tárgyat előfeltétel-diszciplínaként kezelték, propedeutikának tekintették. Ez figyelhető meg az 1740-es évekig Halléban tevékenykedő és természetjogi foglalkozásokat – akár *lectio extraordinaria*-ként – kínáló tanárok közül mind *Johann Laurentius*

54 GRUNERT, Interpretatio 208. GRUNERT, Grundlage 182.

55 GRUNERT, Grundlage 177. RECKNAGEL, Naturrecht in der Lehre 10–13.

56 GRUNERT, Von der Morgenröte.

57 Megjegyzendő, hogy *Grotius* és *Pufendorf* művei más német egyetemeken is a két legfontosabb alapját adták az előadások anyagának egészen 1740-ig. Utánuk *Heineccius* és *Wolff* munkái kerültek előtérbe. SCHRÖDER – PIELEMEIER, Naturrecht 261. és 262. GRUNERT, Grundlage 178.

58 Már az 1694-es előadásjegyzék szerint két jogászprofesszor (*Johann Georg Simon*, *Heinrich Bode*, *Johann Samuel Stryk*) foglalkozott *privatim* *Grotius* munkáinak kommentálásával, míg az egy évre rá kiadott jegyzék szerint a bölcsészkar egyik tanára (*Johann Franciscus Buddeus*) mind nyilvános-, mind magánórákon adott elő *Grotius* és *Pufendorf* munkáihoz írott kommentárok alapján. SCHRADER, Geschichte II. 371, 376.; RECKNAGEL, Naturrecht in der Lehre 11.; MARTI, Humanistische Propädeutik 21. Ez azt jelentette, hogy az egyetem eredetileg kinevezett tizenegy professzorából négy többen között a természetjog tanításával foglalkozott. Ez elég jelentős az első időkben, bár a gyakoriság a későbbiekben sem csökkent, hanem hosszú ideig magas szinten maradt. GRUNERT, Grundlage 177.

Fleischernél,⁵⁹ *Carl Gottlieb Knorrénál*,⁶⁰ *Johann Gottlieb Heinecciusnál*,⁶¹ *Nicolaus Morgensternnél*,⁶² *Jacob Gabriel Wolfnál*,⁶³ mind *Nikolaus Hieronymus Gundlingnél*⁶⁴ és *Justus Henning Böhmernél*,⁶⁵ akik egyébként mindketten jelentős szerepet játszottak a thomasiusi elképzelések finomításában, kidolgozásában, kiegészítésében és irányadóvá tételében. Természetes módon *Grotiust* és *Pufendorfort* továbbra is a *jus naturae et gentium* fontos, mérvadó tekintélyeiként tisztelték.⁶⁶

A természetjog innovatív szellemű tanítása Halleban tehát annyiban nyer különös jelentőséget, hogy a hallei egyetem volt az a hely, ahol a természetjogot szokatlan sűrűségben, szokatlan dinamizmussal és figyelemre méltó, nemzetközileg is felismerhető hatással művelték.⁶⁷ Ugyanakkor nem lehet elhallgatni, hogy a recepció módozatainak és mélységének kutatása még gyerekcipőben jár.⁶⁸

4.2. Magyarok Halléban

Az első Magyarországról jött diákok már az egyetem tényleges megnyitása előtt megjelentek a hallei iskolában. Mintegy tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy hazánkfiak felismerjék a különböző vallási irányzatok közötti békességet, toleranciát, az állam és egyház szétválasztását hirdető pietizmus által befolyásolt teológiai-, és a *Thomasius* által újragondolt jogi oktatás újszerűségét.⁶⁹

59 *Fleischer, Johann Laurentius* (1689–1749): előbb rendkívüli professzora (1716–1724), majd rendes tanára lett a hallei jogi karnak. 1732-ben *Heineccius* utódjának nevezték ki az odera-frankfurti jogi kar Pandekta-tanszékére. Később a kar primariusá lett. Lásd: STEFFENHAGEN, *Fleischer* 113–114.

60 *Knorre, Carl Gottlieb* (1696–1753): előbb rendkívüli (1723–1726), majd rendes tanára a hallei jogi karnak. 1749-ben ordinarius és az egyetem igazgatója lett. Lásd: FÖRSTER, *Übersicht der Geschichte der Universität zu Halle* 92–93.

61 *Heineccius (Heinecke), Johann Gottlieb* (1681–1741): Thüringiából származott, előbb teológiát hallgatott, majd 1703-tól jogot, Halléban. 1713-tól filozófia-professzor, 1716-ban dr. juris, 1720-ban rendkívüli, 1721-ben rendes jogászprofesszor Halléban. 1723 és 1727 között a németalföldi Franekerben, utána Odera-Frankfurtban volt professzor. 1733-tól ismét Halléban tanított. A 18. század szakirodalmi téren legsikeresebb, egyik legismertebb és leghíresebb német jogásza. Lásd: STINTZING – LANDSBERG, *Geschichte* 3/1. (Text) 179–198. (Noten) 122–132.; STINTZING, *Heineccius* 361–363.; LIEBERWIRTH, *Heineccius* 296–297.; KLEINHEYER – SCHRÖDER, *neun Jahrhunderten* 482–483.; FEENSTRA, *Heineccius* 297.

62 *Nicolaus Morgenstern* (? – ?): 1724-től a hadi- és államjog rendes tanára Halléban. Lásd: FÖRSTER, *Übersicht der Geschichte der Universität zu Halle* 91–92.

63 *Jacob Gabriel Wolf*, (1684–1754): 1716-tól rendkívüli tanár, majd 1724-től a természet- és nemzetközi jog rendes professzora, majd udvari tanácsos és a jogi kar assessora. Lásd: LIER, *Wolff* 37–38.

64 *Gundling, Nicolaus Hieronymus* (1671–1729): előbb teológiát tanult Altdorfban, Jénában és Lipszében. Egy nemes ifjú famulusaként lett *Thomasius* tanítványa, majd 1703-ban dr. juris. Előbb a filozófiai, majd a jogi fakultáson tanított. A hallei államjogi-történeti iskola fő képviselője volt. A német alkotmányjogi fejlődés realizitikus kifejtésére törekedett történeti munkáiban. Lásd: STINTZING, *Gundling* 129–130.; STINTZING – LANDSBERG, *Geschichte* 3/1., 117–128, 135–145.; HAMMERSTEIN, *Jus und Historie* 205–265.; LIEBERWIRTH, *Gundling* 318–319.; KLEINHEYER – SCHRÖDER, *neun Jahrhunderten* 480.

65 *Justus Henning Böhmmer* (1674–1749): Jénában és Halléban tanult, ahol 1701-ben rendkívüli professzor, 1702-ben dr. juris lett. 1710-től ordinarius. 1731-ben az egyetem igazgatója, 1743-ban a kar praesese és magdeburgi kancellár. KLEINHEYER – SCHRÖDER, *neun Jahrhunderten* 79–82.

66 HAMMERSTEIN, *Die Naturrechtslehre* 11.; RECKNAGEL, *Naturrecht in der Lehre* 13.

67 GRUNERT, *Grundlage* 174.

68 GRUNERT, *Grundlage* 182, 191.

69 A hallei pietizmus erdélyi hallgatókra kifejtett hatásának összefoglaló bemutatására lásd: FONT, *Erdélyiek*.

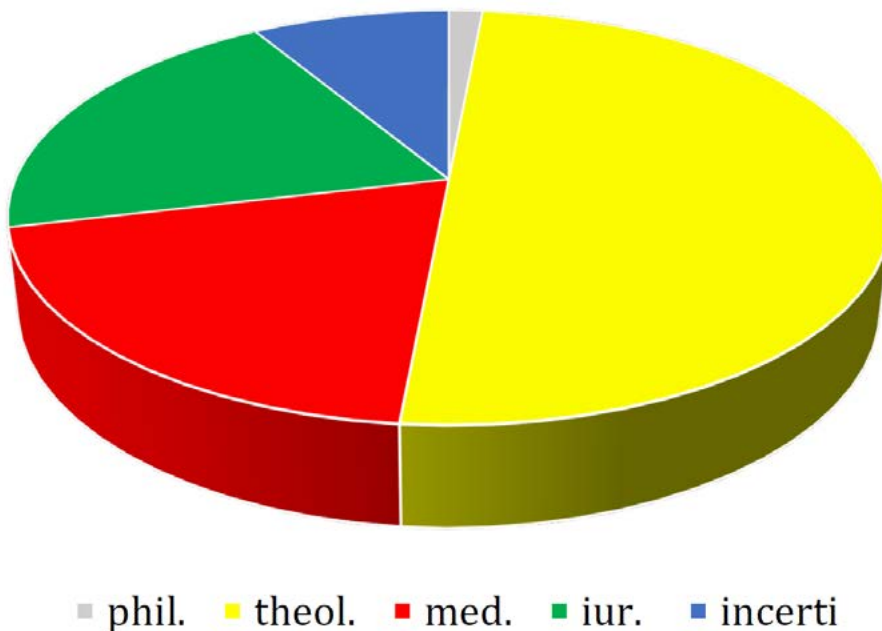
A hallei tanulással szemben támasztott nehézségek ellenére a teológusok áramlása Magyarországról és Erdélyből szinte a 18. század végéig töretlen maradt.⁷⁰ Egészen az '50-es évekig évi 5-8 között mozgott a hazai teológusok száma. Arányuk az összes magyarországi csaknem 55 %-át tette ki. Pedig nehézséget jelentett Halléban tanulni a 18. század elején, hiszen a lutheri ortodoxia nem nézte jó szemmel az egyetem racionális, felvilágosult szellemét. (Nem tudjuk, a teológus hallgatók mennyire éltek a természetjogi előadások lehetőségével.)

A féltés és tiltás ellenére – igaz jóval csekélyebb számban – joghallgatók is felkeresték az európai jogtudomány akkor vezető műhelyét. 1696 – 1750 között 95 magyarországi, illetve erdélyi hallgató iratkozott be a jogi karra.⁷¹ A külföldi joghallgatás tudatosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1750 után, amikor a kar tudományos jelentősége csökkent, a magyar joghallgatók is elmaradtak. A század második felében mindössze 7 beiratkozást jegyeztek fel a *studiosi juris* között. A jogra ténylegesen beiratkozottak 1750 előtt a Halléban megfordult magyarországiak több mint 18 %-át képviselték. Még érdekesebb, ha a hallei joghallgatók arányát az 1700 és 1750 között bárhol külföldön jogot hallgató juristákhoz viszonyítjuk: az ebben az időben külföldön járt magyarországi joghallgatók egyharmada tanult Halléban. Ezek a számarányok igazolják, hogy kitüntetett figyelmet fordítsunk a hallei oktatásra.

Feltűnő ugyanakkor a Magyarországról érkező kifejezetten filozófiára immatrikuláltak csekély száma, igaz, hozzávetőleg 40 hallgatóról nem tudjuk, melyik karra iratkoztak be. Az *artes*-karra beiratkozók csekély számát azzal lehet talán magyarázni, hogy a Kárpát-medencéből érkező hallgatók már túl lehetek az alapozó ismeretek egy részén, és azonnal a felsőbb karokra iratkozhattak be. Természetesen a jogi karra beiratkozók látogathatták a filozófiai előadásokat is, kiegészítendő ismereteiket. Mivel mindkét kar állományában voltak a természetjog oktatását felvállaló professzorok, a hallgatók kari „hovatartozásának” nem volt túlzottan nagy jelentősége, mégis abból indulhatunk ki, hogy ha egyáltalán hallgattak természetjogi előadásokat, vagy vettek természetjogi magánórákat, akkor elsősorban a jogi oktatás keretében találkozhattak az ismeretkörrel a hazánkból érkező *peregrinusok*.

70 Források: TEUTSCH, Siebenbürger 66–67.; ZIMMERMANN, Matrikel. TÓTH, Magyarországi tanulók. TAR, Magyarországi 121–152.; SZABÓ – SZÖGI, Erdélyi peregrinusok; FONT, Erdélyiek 167–179. Megjegyzendő, hogy a források sokszor ellentmondó adatokat tartalmaznak a választott szakot illetően. Mindig joghallgatóként vettem fel azokat, akiket a források közül csak az egyik is akként jelölt, ezért némi bizonytalansággal számolnunk kell.

71 Az adatok alapjául szolgált: TAR, Magyarországi; TÓTH, Magyarországi tanulók.



3. ábra. A magyarországi diákok karok közötti megoszlása 1694 és 1750 között Hallében
(forrás: a szerző összeállítása)

Ha olyan peregrinusok után kutatunk, akik Hallében igazolhatóan kapcsolatba kerültek a természetjogi tanokkal, mindenképpen meg kell emlékeznünk *Szentábrahádi Lombard Mihály* (1683– 1758)⁷² későbbi erdélyi unitárius püspökről, aki leideni és odera-frankfurti filozófiai tanulmányok után joghallgatónak iratkozott be Hallében 1713-ban.⁷³ Feltételezik, hogy szorosabb kapcsolatban volt magával *Thomasiussal* is, amely meghatározta későbbi jogfelfogását is.⁷⁴ 1716-ban hazatérve engedélyt kapott, hogy a kolozsvári unitárius kollégiumban a tanrendbe a jogi oktatásnak is helyet adjon, amit maga végzett. Inkább egyháztörténeti jellegű, diákjai számára írott kéziratok munkájának („*Precautiones ad historiam ecclesiam tenendae*”)⁷⁵ egyik fő forrása (*Pufendorf*ot és másokat megelőzve) *Thomasius* „*Cautelae circa praecognita iurisprudentia ecclesiasticae*” című, először

72 ZOVÁNYI, Magyarországi protestáns lexikon 591–592.

73 A főnyakönyvben 1713. szeptember 18-i beiratkozási dátum szerepel. TAR, Magyarországi nr. 876. Mások – mint az alábbiakból kitétnik – korábban helyezik a beiratkozást. Lombard 1714 novemberében Odera-Frankfurtban immatrikulált. TAR, Magyarországi nr. 368.

74 Balázs Mihály így ír: „*Bizonyos viszont, hogy az 1712. szeptember 18-án a jogi karra beiratkozó és 1713 tavaszáig itt tartózkodó unitárius diák hallgathatta az intézmény működésére és az oktatás jellegére alapvető befolyással bíró s 1710 óta rektorként is funkcionáló, nagyhírű professzor előadásait, s könyvének előlétele bizonyosan nem független az akkor szerzett élménytől.*” BALÁZS, Szentábrahádi 246.

75 BALÁZS – GÁNGÓ, Protestant Schooling 265–266.

1710-ben megjelent tankönyve volt.⁷⁶ *Lombard* munkájából az tűnik ki, hogy jog alatt elsősorban a természetjogot értette, és elfogadta *Thomasius*nak a világi joghatóság gyakorlása során keletkezett jog elsőbbségét valló nézeteit az egyház által alkotott kánonjoggal szemben.⁷⁷

Az 1730-ban Hallében – kar megjelölése nélkül – beiratkozó *Hadadi Wesselényi István* (1708 – 1758)⁷⁸ három szemeszterre futó tanulmányai során a neves *von Ludewig*⁷⁹ professzor *jus publicum* előadásai mellett naponta járt *jus naturae* órára is, mint arról egy 1731 májusában írt levelében beszámol.⁸⁰ Természetjog tanára – leveleiből kitűnően – *Johann Laurentius Fleischer* lehetett, akitől *jus publicum* órákat is vehetett.⁸¹ Természetjog óráinak valószínűleg „*Institutiones iuris naturae et gentium*”⁸² című munkája szolgált alapul.

Valószínűleg felkutathatók lehetnek más olyan adatok is, amelyek igazolhatják Hallében járt peregrinusaink kapcsolatát a természetjogi ismeretekkel. Sajnos Halléből alig maradt ránk *disputatio*, s az ismertekben nem történik utalás a *jus naturale*-ra.

5. Odera-Frankfurt

Az evangélikus irányultságú Halle mellett a korai német felvilágosodás időszaka másik élenjáró egyetemének sokan az odera-frankfurti református universitást tartják, amelynek jogi kara a 18. század 3. és 4. évtizedében élte virágkorát. Ebben az egyetem két meghatározó jogászprofesszora *Johann Gottlieb Heineccius* és *Christian Gottfried Hoffmann*⁸³ voltak. *Hoffmann* az államjog tanáraként tevékenykedett, de valószínűleg természetjoggal kapcsolatos foglalkozásai is voltak, hiszen korábban Lipcsében

76 THOMASIVS, Cautelae. *Thomasius* munkájának tükröződését *Lombard* művében foglalja össze: BALÁZS, Szentábrahám 246–248.

77 BALÁZS – GÁNGÓ, Protestant Schooling 265. A szerzők tanulmányukban felhívják a figyelmet a kolozsvári unitárius kollégiumból indult peregrinusokkal kapcsolatos – mindeddig alaposabban nem kutatott – forrásokra (disputációk és disszertációk, külföldi tanulmányutakról szóló kézíratos beszámolók és hazai oktatási programok), amelyek információkat adhatnak a visszatérők által tanult tárgyokról, köztük a természetjogi ismeretek szerepéről.

78 *Wesselényi István* (1708–1758) kolozsvári tanulmányok után német egyetemeken és a berlini udvarban peregrinált. Majd katona lett, tizenkét évig szolgált a Vetésségi gyalogezredben, főként Olaszországban. Hazatérte után gazdálkodott birtokain s Közép-Szolnok vármegye főispánja, valamint a kolozsvári református egyházkerület és főiskola főfelügyelője volt. Lásd: KARDOS, Bárány Wesselényi Miklós 24.

79 *Johann Peter von Ludewig* (1668–1743): 1696-tól rendes bölcsészprofesszor Hallében (elméleti filozófia és poétika, majd történelem), emellett 1705-től a jogi kar rendes tanára. 1722-től az egyetem kancellárja. Lásd: HAMMERSTEIN, Jus und Historie 169–204.; ROECK, Ludewig.

80 „Dél előtt voltam a Jus naturén s lovaglani, onnét mentem Ludvighoz a jus publicumra, dél után egy orakkor volt Gjeorgjius itt, két orakkor az frantzia sprachmeister, három órákkor mentem az reishistoriara, négy órákkor Hoffmanhoz dieteticumra, ottkor musikát tanultam, hatkor német nyelvet, hétékor tántzot.” – írta 1731. május 4-én. Lásd: FONT, Ein reformierter Aristokrat 230.; FONT, Wesselényi István 513.

81 Naplója szerint további jogi tárgyainak tanárai a következők lehettek: *Johann Gerhard Schütte*-től *Justinianus Institutioni*ót és reformációtörténetet hallgatott. Korának legjelentősebb német egyházjogászának, *Justus Henning Boehmer*nek *jus canonicum* és *jus feudale* című kollégiumát hallgatta egy szemeszteren át. Egy éven át hallgatója volt *Johann Peter Ludewig jus publicum* és *Reichshistorie* című kollégiumának. Ezek mellett történeti és államtudományi órákat is látogatott. Lásd: FONT, Ein reformierter Aristokrat 231–232.; FONT, Wesselényi István 513–514.

82 FLEISCHER, Institutiones.

83 *Christian Gottfried Hoffmann* (1692–1735): 1718-tól a természet- és nemzetközi jog professzora Lipcsében. 1723-tól Odera-Frankfurtban az államjog professzora volt haláláig. Elsősorban az államjog és a jogtörténet érdekelte, de a jogtudomány valamennyi területén alkotott. Lásd: EISENHART, Hoffmann.

ez volt a fő tárgya. *Heineccius*, akinek szakterülete a római jog, a jogtörténet és a természetjog volt, az említettek kivül filozófiai tárgyakat (*philosophia moralis, politica*) is oktatott Frankfurtban.

Heineccius távozása és *Hoffman* halála a '30-as évek második felében a hallgatói létszámok alakulásban is megmutatkozott, a jogi kari színvonala jelentősen visszaesett.⁸⁴ A fénykor utolsó éveire esett három olyan magyar peregrinus frankfurti tanulása, akiknek tanulmányairól különböző forrásokból az átlagosnál valamivel többet tudunk. *Husztai András* 1727 és 1731, *Szilágyi Sámuel* 1728 és 1733, míg *Ráday Gedeon* 1732 és 1733 között tanultak a frankfurti jogi karon, s mindhárman kapcsolatba kerültek a természetjog tanaival *Heineccius* és *Hoffmann* révén.

5.1. Johann Gottlieb Heineccius

A később egész Európában ismertté váló *Heineccius*, akinek munkáiban megfigyelhető volt a humanista-elegáns jogtudomány és a természetjogi gondolat összefonódása, s akinek munkássága – *Thomasiushoz* hasonlóan – szintén iskolateremtőnek tekinthető, éppen frankfurti éveiben ért szakmai munkásságának csúcspontjára. A római jogból kiinduló érdeklődése vezette el a régebbi, majd az újabb német jog tanulmányozásához, végül a *jus naturae et gentium*hoz.

Ezzel kapcsolatos nézeteit a jelentős részben *Thomasius* hatását mutató „*Elementa juris naturae et gentium*” (1738) című művében rendszerezte, amely a korai 18. század természetjogi tanainak összefoglalását adta,⁸⁵ de emellett a természetjog egy sajátos rendszerét is felmutatta. A (tan)könyv elsősorban didaktikai kiválósága miatt emelkedett ki a korabeli hasonló jellegű munkák közül. A könyv szerkezete, egyszerű latin nyelvezete, a tárgyalta alternatív álláspontok megvitatása és a teológiai érvekre való nyitottsága jelentette – *Heineccius* általános hírnevének kívül, amelyet jogászként és filozófusként élvezett – az „*Elementa juris naturae et gentium*” különleges vonzerejét.⁸⁶ Valószínűleg már frankfurti éveiben a későbbi könyvben megjelenő rendszerben adta elő téziseit. Ezt igazolja, hogy munkája előszavában *Heineccius* szerényen arról írt, hogy csak egy rövid kommentárt akart adni diákjai és tanítványai számára a természetjogról és a nemzetek jogáról.

Mindazonáltal megállapítható, hogy *Heineccius* az *Elementa*-ban a természetjog egy sajátos elméletét fejtette ki.⁸⁷ Szembement például *Pufendorf* felfogásával, amely szerint a természetjog azon a társas együttélésből fakadó kötelezettségéből ered, amelyre az embereket a szükségszerűség kényszerítette. *Heineccius* szerint viszont a természetjog magában foglalja az emberek önmagukkal és Istennel szembeni kötelezéseit – olyan kötelezéseket, amelyek még egy magányos emberre is vonatkoznak.⁸⁸

Heineccius az ember kötelezéseinek hármass felosztásából indul ki: mindenki kötelezett önmagával, másokkal és az Istennel szemben. Ez a felfogás régi intellektuális hagyományban gyökerezett, és valószínű, hogy *Heineccius* tanára, *Thomasius* hallei írásaiban és előadásaiban találkozott vele. *Heineccius* azon meghatározása, amely szerint erkölcsileg jó az, ami az ember megőrzésére és tökéletesítésére törekszik, és az tekintendő jó cselekedetnek, ami hozzájárul az ember megőrzéséhez és tökéletesítéséhez,⁸⁹ nagyon hasonlít *Thomasius* vonatkozó felfogásához. Ugyanígy *Heineccius*

84 HAUSEN, Geschichte 21.

85 REIBSTEIN, J. G. *Heineccius* 236.

86 GRUNERT, Grundlage 181.

87 Lásd: ALBERT – SCHRÖDER, Introduction.

88 „(...) officia erga Deum & nos ipsos pleraque locum esse habitura, si vel maxime homo solus, & extra omnem societatem humanam, in hoc terrarum orbe viveret.” Lásd: HEINECCIUS, *Elementa* 59.

89 „Quemadmodum omne id homini Bonum esse dicimus, quod eum conservat ac perfecit; Malum, quod eundem

meghatározása a szeretetről mint a természetjog központi elvéről: „A szeretet bennünk a jó iránti vágy, amely a jó tökéletességében és boldogságában való gyönyörködéssel párosul.”⁹⁰ A szeretet is csak három lehetséges tárgyra irányulhat, megfelelően a kötelességek fent említett hármis felosztásának: „Istenre, minden dolgok teremtőjére; mi magunkra, akik bizonyosan a legközelebb állunk magunkhoz; és más emberekre, akikről világosan látjuk, hogy természetükénél fogva egyenrangúak velünk.”⁹¹ Heineccius a szeretetet Isten parancsaként értékelte,⁹² előzetes szabályként és mérceként, amely meghatározta, hogy mi tekinthető erkölcsileg jónak. A szeretetet „a jó iránti vágynak” tekintette, amely az Istenhez, önmagunkhoz és más emberekhez való viszonyunkban működik.

Megfogalmazása szerint „a természetjog, az örök Isten által az egész emberi nem számára az ész által kihirdetett törvények rendszere (complexio legum).”⁹³ Heineccius természetjog-elméletének – az előbbieken érzékeltetett – vallási jellege tette olyan népszerűvé és elfogadottá tanait a Kárpát-medence konzervatív irányultságú protestáns egyházi köreiben is, sőt még a katolikus országok jogászai számára is.

5.1.1. Huszti András

Heineccius legismertebb magyar tanítványának a későbbi kolozsvári jogászprofesszornak, Huszti András (kb. 1700–1755) tekinthető, akiről tudjuk, hogy valóban szoros kapcsolatot ápolt frankfurti tanulmányai alatt a neves professzorral, akitől meghatározó impulzusokat kapott későbbi jogtanári pályafutásához és irodalmi munkásságához.⁹⁴ Huszti – a hagyomány és mai ismereteink szerint – igazán kitüntetett tanítványa volt a neves jogtanárnak.⁹⁵

Huszti a Teleki-család,⁹⁶ elsősorban a korábban szintén Odera-Frankfurtban peregrinált Teleki Pál (1677–1731) pártfogoltjaként előbb teológiát hallgatott, mivel ez előfeltétele volt, hogy a Viadrinán az erdélyi hallgatók számára nem sokkal korábban alapított ösztöndíjat igénybe vehesse. Az ösztöndíj-feltételek között szerepelt az is, hogy egy teológiai disputációt kellett nyomda alá

destruit deteriorumque reddit, ita & Actio Bona erit, quaecumque ad conseruationem perfectionemque hominis prodest; Mala, quae destruit eundem, ac imperfectionem reddit.” Lásd: HEINECCIUS, Elementa 1.

90 „Amor nobis est appetitio boni, cum percepta ex ejus perfectione & felicitate delectatione conjuncta (...).” Lásd: HEINECCIUS, Elementa 63.

91 „(...) non nisi tria reperimus, quibus amoris quaedam officia praestare possimus, Deum, rerum omnium conditorem, Nos Ipsos, qui nobis sane sumus proximi, ac denique Alios Homines, quos nobis natura aequales esse, animadvertimus.” Lásd: HEINECCIUS, Elementa 69–70.

92 LUIG, Heineccius 290.

93 „Itaque Jus Naturae est complexio legum, ab ipso Deo immortalis generi humano per rectam rationem promulgatarum.” Lásd: HEINECCIUS, Elementa 11.

94 1727. április 2-án iratkozott be Frankfurtban, mint „theol. stud. et jur. stud.” Vö.: SZABÓ – SZÖGI, Erdélyi peregrinusok nr. 1796.; Tar, Magyarországi diákok nr. 404. Török szerint legalább négy évet töltött az egyetemen. Lásd: TÖRÖK, Huszti András 266–293.; BÍRÓ, Huszti András diákévei 159–172.

95 Heineccius nem csak eszmei, hanem anyagi támaszt is nyújtott az állandóan anyagi nehézségekkel küzdő Husztinak. 1729 augusztusában Teleki grófnál maga Heineccius járt levelein közre, hogy Huszti bizonyos támogatást kapjon, majd maga nyújtott anyagi segítséget, hogy folytathassa jogi tanulmányait. Vö.: BÍRÓ, Huszti András diákévei 165. Hasonlóan segítette Husztit Hoffmann professzor is.

96 Peregrinációja előtt és után is állandó levelezésben állt Teleki Pállal és Ádámmal, amint azt Bíró e leveleken alapuló tanulmánya is igazolja. E levelek kiadatlanok. BÍRÓ, Huszti András diákévei. Egnéhány levelét Teleki Sándorhoz közli: HOFFMANN, Peregrinuslevelek.

adnia, amit egy évi tanulás után meg is tett.⁹⁷ A következő három évben azonban érdeklődése egyértelműen, következetesen és nagy odaadással a jogtudományok felé fordult,⁹⁸ és ekkor kerülhetett kapcsolatba *Heineccius* és *Hoffmann* professzorokkal. 1731-ben az Odera melletti városban megjelentetett, az erdélyi református kollégiumok történetét és oktatási tevékenységét bemutató munkájában külön megszólítja a két professzort, és előadja, hogy mind filozófiai, mind jogi ismereteit nekik köszönheti és hálásan említi, hogy ingyenesen látogathatta óráikat.⁹⁹ Az elsajátított jogi tárgyak között természetesen a természetjogot is említi.¹⁰⁰ Az említett munkában *Huszt* idézi *iff. Köleséri Sámuel* (1663–1732) báró,¹⁰¹ erdélyi főkormányiszéki tanácsos, 1730 márciusában kelt, hozzá szóló levelét, amelyben Köleséri hangsúlyozza a természetjog szerepét az ifjúság nevelésében: hazánkban semmi sem tűnik szükségesebbnek, mint hogy az ifjúság átítatódjék a természetjog igaz elveivel. A természetjog tudományának valódi ismerete – írja *Köleséri* – lehet az a közös és egyetemes vallás, amely egyedül alkalmas arra, hogy oly sok embert egy szent egységbe gyűjtsön, hogy létrejöjjön a kölcsönös nyugalom, a társadalmi szeretet, a hatalomgyakorlás és az engedelmség helyes észszerűsége.¹⁰² *Köleséri* egyértelműen *Heineccius* tanítását és legfontosabb jogi munkáit emeli ki és ajánlja *Huszt* figyelmébe.¹⁰³ *Huszt*, szíven viselve a tudós orvos-politikus szavait, maga is kiemeli a helyes észszerűség és a természetjog jelentőségét.¹⁰⁴

Köleséri levelével nyitott kapukat döngetett *Huszt*nál. Hiszen már 1728-ban arról írt, hogy a bölcsélet *Heineccius*tól tanulta, aki a jó ismeretére irányuló törekvéseket tekintette a bölcsélet gyakorlati részének, és annak részterületeiként az etikát, a természetjogot, a politikát és az ökonómiát jelölte meg. *Huszt* előadja, hogy az etika azt vizsgálja, hogy általában mi a jó, a természetjog azt tanítja, hogy mi jogos és mi nem; a politika arra mutat, hogy mi a hasznos általánosságban

-
- 97 HUSZTI, *Dissertatio theologica*; BÍRÓ, *Huszt* András diákévei 168.; SZABÓ – SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok* nr. 1796.
- 98 Ismert leveleiben ezt többször hangsúlyozta. KOLOSVÁRY, *Huszt* András 137.; BÍRÓ, *Huszt* András diákévei 166–168.
- 99 Leveleiben is hálával emlegette két frankfurti patrónusát, akik mint írja „*nem akarják, hogy semibarbatibus philosophus módjára menjek haza az ő szárnyaik alól.*” Levél *Teleki Sándor*hoz 1730. január 8. KOLOSVÁRY, *Huszt* András 138.
- 100 „*Sciat Sera Posteritas me fuisse Studiorum Transilvanum Hungarum primum in Disciplinis Civilibus Discipulum Vestrum. Qui A. 1727. Die 7. Januar. directe in Vniuersitatem Viadrinam ex Transilvania profectus, accepi a Vobis Doctrinas Philosophicas Rationales & Morales: Juridicas Naturales, Civiles, Criminales, Publicas, Ecclesiasticas, Theoretico Practicas: Politicas etc. et quidem gratis omnes.*” Lásd: HUSZTI, *Origo* 42.
- 101 ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns lexikon* 344.
- 102 „*Hocce Studiorum genus, Cui te impigro studio dicasti, adeo se Commendat, ut nil huic Patriae necessarium magis esse videatur, quam veris Juris Naturae principiis iuuentutem imbuisse; semina altas actura radices, & cum tempore arborescentia, sapidissimos editura fructus, in omnem posteritatem proficuos, non poenitendo foenore, sata, reliquisse. Genuina Juris Naturae scientia, Communis illa religio & universalis est, quae tot separatos in sacris Coetus in Vnum Colligere sola apta est, ut mutuae tranquillitatis, socialis amoris, recta deinde Imperandi & parendi constet ratio.*” Lásd: HUSZTI, *Origo* 34–35.
- 103 „*Te informandum tradideris Disciplinae Heineccii, Viri in tantum laudandi, in quantum intelligi Virtus potest: Vel supra laudem & inuidiam posita eruditio. Non Ego a rumore, sed ex ungue Leonem, ex tersissimis & apodictice scriptis in Institutiones Iustinianae, Pandectas, Antiquitates Juris, & novissime Francofurti editis primae Philosophiae Lineamentis.*” Lásd: HUSZTI, *Origo* 35.
- 104 „*Intelligenda autem sunt verba Litterarum Citata sensu latissimo, ne omnes Disciplinas ex recta ratione derivatas, ad salutem hominis, & felicitatem Reipublicae Comparatas, quae ipsum Jus Naturae antecedunt & consequuntur, comprehendant.*” Lásd: HUSZTI, *Origo* 36.

az államnak, míg az ökonómia azzal foglalkozik, hogy mi a hasznos a szorosan vett családnak. Mindezek tanítása nagyon fontos lenne a közéleti pályára készülő hazai nemes ifjaknak is. *Huszt*i azt is kiemeli, hogy *Heineccius* a filozófiát a jogra alkalmazva tanította, előbb a különböző népek bölcséletének történetét adva elő, majd rátért a morális filozófiára. *Huszt*i szerint ennek nálunk még emlékezete sincs, holott minden jog ezen alapszik, s ennek oktatása nagyon hiányzik az otthoni iskolákban.¹⁰⁵ *Huszt*i leveleinek egyébként visszatérő motívuma volt a hazai iskolákban teljesen hiányzó jogoktatás miatti elkeseredettség és az ebből fakadó hátrányok felemlegetése.¹⁰⁶

*Huszt*i 1728 folyamán már szinte csak jogi tanulmányaival foglalkozott, s az év végén így ír ezekről *Teleki Sándor* grófnak:

„*Ha Isten eo Fge segedelme velem leszen, minden órán absolválom a' Jurisprudentiatis, még pedig derekason, és ex fundamento. énis meg szolgálom a' Mgos Úr hozzam eleitől fogva műtatott kegyes Uri gratiá-ját. Mert meg tanítom a' kis Laios Urfit reája, ha fel nő, és addig jól tanul. Ennyire mentem benne:*

A Philosophica es Juridica historiat, usque ad nostra tempora, ab origine mundi. hallottam s le irtam.

Logica Juridicat.

Moralis Philosophiat.

Jus Naturae et Gentium.

Jus Civile Romani Imperii secundum Institutiones Iustiniani Imperatoris.

Jus Civile — secundum Ordinem Pandectarum et Codicis repetitae praelectionis.

Tsak hamar meg halgatom a' Politicat. és Jus Feudalétis. igen Tudós Professortól Heineccius Uramtól...¹⁰⁷

Egy másik levele tanúsága szerint is az év végére a természetjog, a justinianusi *Institutiones* és a magánjog egyes részeit már elsajátította, s bízott abban, hogy ezeket mások számára is érthetően elő tudná adni. Beszámol arról, hogy *Heineccius* az ő kérésére német helyett latinul adta elő a természetjogot, mivel ő nem tudott elég jól németül. A professzor még a természetjogi előadásaihoz készült terjedelmes jegyzeteit is átadta *Huszt*inak lemásolásra, „*hogy a jogot szintén oly tudósan taníthassa*”.¹⁰⁸ Később ugyanezt tette *politica* jegyzeteivel is.¹⁰⁹

1729 júniusában *Huszt*i egyébként megemlékezett egy *Szilágyi* nevű korábbi enyedi diákról is, aki Frankfurtban van.¹¹⁰

Röviden vizsgáljuk meg, hogy a Kolozsvári Református Kollégium első jogtanárának 1734-ben meghívott *Huszt*i hogyan alkalmazta a frankfurti évek alatt megszerzett természetjogi ismereteit. Vonatkozó előadásjegyzeteit nem ismerjük, ezért csak „*opus magnum*”-ából, *Iurisprudentiá-jából*¹¹¹ tájékozódhatunk álláspontjáról, amelyet munkája jogforrástani részében fejtett ki. Természetesen ő is a *Tripartitum* prologusában kifejtetteket veszi alapul, de a prologus téziseit saját kora jogi tudásán keresztül szemléli, kritizálja és egészíti ki.¹¹²

105 1728. március 1. Levél *Teleki Ádámnak*. BÍRÓ, *Huszt*i András diákévei 166.

106 1728. november 7. Levél *Teleki Pálnak*. BÍRÓ, *Huszt*i András diákévei 167.

107 Levél *Teleki Sándornak*. 1728. december 14. HOFFMANN, *Peregrinuslevelek* 321.

108 1728. november 7. Levél *Teleki Pálnak*. BÍRÓ, *Huszt*i András diákévei 167–168.; KOLOSVÁRY, *Huszt*i András 138.

109 *Huszt*i azt írja egyik levelében, hogy *Heineccius* politikai előadásjegyzetét is átadta neki és arra buzdította, hogy minél hamarabb másolja le, mivel az hasznára lesz *Huszt*i nemzetének, hiszen a politikán fordul meg az állam sorsa. BÍRÓ, *Huszt*i András diákévei 169.

110 BÍRÓ, *Huszt*i András diákévei 170.

111 *HUSZTI, Iurisprudentia Hvngarico Transilvanica.*

112 KOLOSVÁRY, *Huszt*i András 140.

A *Heineccius* gondolataitól befolyásolt, de professzoránál talán erősebben teokratikus orientáltságú *Huszt*i elveti a *Tripartitum Ulpianuson* alapuló felfogását („*quod natura omnia animalia docuit*”),¹¹³ és a természetjog fogalmának helyes meghatározása során így fogalmaz: a természetjog az a törvény, amely *Isten*től származik, és az ember számára az értelem által nyilatkozik meg.¹¹⁴ A *Tripartitum* szövegének talán kissé szándékos félreértelmezésével kifejti, hogy téves az a nézet, miszerint valami természeténél fogva lehet igazságos (*justum*). A jog ugyanis *complexio legum*, azaz törvények rendszere. Ahol nincs szabály, ott nincs törvény. És nem lehet szabály, ha nincs szabályalkotó. Ahol pedig nincs *Isten*, ott nem lehet törvényhozó sem. *Huszt*i szerint *Isten* nélkül nem lenne természeti törvény, és nem lehetne beszélni igazságosságról és szabályosságról.¹¹⁵ Bár az istentelenek is élhetnek a természetjog szabályai szerint, és tartózkodhatnak a lopástól, gyilkolástól és az erőszaktól, de ezt nem a törvény iránti engedelmességből tennék, hanem abból a különleges ösztönből és szükségszerűségből, hogy az emberi társadalomban nem cselekedhetnének másként.¹¹⁶ A meghatározásból az is következik, hogy a természeti törvény megváltoztathatatlan (*immutabile*), mivel *Isten* akaratából ered, és a józan ész (*recta ratio*)¹¹⁷ révén nyilvánul meg. Az engedélyező akarat szabályaitól bárki eltérhet, de ez nem jelenti a szabály megváltozását. Másrészt imperatív szabályait be kell tartani, még akkor is, ha a fejedelem vagy a nép ellentmondásos szabályokat állítana is fel, mert „*Deo magis oboediendum, quam hominibus*”.¹¹⁸ *Huszt*i ezen megközelítése egyébként jól mutatja a korabeli magyar értelmiség – sokszor az egyetemeken tanultakkal is szembemenő – ideológiai beszorítottságát.

*Huszt*i Andrásnál (és a később említendő *Csomós Mihálynál*) megfigyelhető bizonyos korai elmozdulás a hazai irodalomban a természetjog juridifikálása irányába.¹¹⁹ De ez nagyon korlátozott mértékű, hisz meglepő, hogy *Heineccius* tanítványa, viszonylag kevés konkrét tételes jogi szabály mögött látta meg a természetjogot, a természetes igazságosságot. 250 oldalas magyar jogot tárgyaló művében – a *Iurisprudentiá*-ban – csak mintegy féltucatnyi alapelvet vezet vissza a természetjogra.¹²⁰

113 Hasonlóan *Heineccius* is, lásd: HEINECCIUS, *Elementa* 17.

114 43. §: „(...) *quod Ius Naturae, sit ius ab ipso Deo, generi humano, per rectam rationem promulgatum.*” HUSZTI, *Iurisprudentia* 18–19.

115 44. §: „*Nam ius est complexio legum. Ubi ergo nulla est lex, ibi nullum ius. Nulla autem lex est, ubi nullus Legislator. Nullus Legislator, ubi nullus Deus. Ergo sublato Deo, tolleretur Ius Naturae, ac proinde, etiam iustitia, vel iustum.*” HUSZTI, *Iurisprudentia* 19.

116 44. §: „*Posset quidem & Atheus, etiamsi Deum existere nageret, secundum Iuris naturae praecepta vivere: a furto, caedibus, iniuriis abstinere. Sed id tunc non faceret obsequio iuris, sed intuitu propriae utilitatis, quia videt se, aliter in societate humana ferri non posse.*” HUSZTI, *Iurisprudentia* 19.

117 196. §: „*Leges Naturales nullam admittunt Dispensationem. (a) Quia ex immutabili Dei voluntate proficiscuntur. (b) Quia ipsum jus Naturale, nititur Recta Ratione Iam vero Recta Ratio, nec per momentum mutari potest, siue respectu Dei, siue respectu hominum. Hinc impossibile est, ut, Ter tria, non sint nouem: Bis duo, non sint quatuor. Quia haec, in immutabili Dei voluntate, & Recta Ratione fundata sunt.*” HUSZTI, *Iurisprudentia* 76–77. 45. §.: „*Ius Naturae esse Immutabile. Cur quaeso? Quia & Dei voluntas, ex qua proficiscitur, & Recta ratio, quam promulgatur, immutabilis est.*” HUSZTI, *Iurisprudentia* 19.

118 47. §, lásd: HUSZTI, *Iurisprudentia* 20.

119 A fogalom alatt azt érthetjük, hogy az elsősorban filozófiai alapokat biztosító természetjogi gondolatok a hazai tételes magánjog egyes megoldásainak elemzésénél is figyelembe vettek.

120 P. SZABÓ, *Verweise* 163.

5.1.2. Szilágyi Sámuel

Huszt András maga is utalt rá egyik levelében, hogy vele egyidőben hallgathatta *Heineccius* előadásait *Szilágyi Sámuel* későbbi udvari ágens és erdélyi táblai ülnök is.¹²¹ *Szilágyi* 1728. november 24-én iratkozott be a frankfurti egyetemre,¹²² s valószínűleg – mint látjuk majd több jogi tárgya mellett – a természetjogot *Heineccius*tól hallgathatta. A polgári értelmiségi *Szilágyi*, aki az egyetemen az erdélyi hallgatók számára biztosított ösztöndíj érdekében teológiát is hallgatott, rendkívül nagyra tartotta a neves német tudóst, s bár már 1729-ben el akarta hagyni az Odera partját, *Heineccius* miatt még majdnem további négy évig az egyetemen maradt, hiszen felismerte, hogy rendkívül sokat tanulhat tőle.¹²³ *Heineccius* példája valószínűleg abban is közrejátszott, hogy *Szilágyi* figyelme egyre inkább a jogtudomány felé irányult. Több levele ismert,¹²⁴ amiben felsorolja, hogy milyen jogi tárgyakat hallgatott. Így 1732-ben írott leveleiben *Szilágyi* többször kérte *Teleki Sándort*, hogy ajánlja be őt a *Ráday*-család fejénél, *Pálnál* az akkoriban Frankfurtban tanuló fia, *Gedeon* nevelői feladatainak ellátására, ami *Szilágyi* megélhetését könnyítette volna meg. Ezzel kapcsolatos egyik levelében utalt azokra a diszciplínákra, amelyekben segítségére lehetne az ifjú grófnak.¹²⁵ Közel ugyanezeket a jogi tárgyakat említi más – hasonló célú – levelében is, de nem csak jogtudományi ismeretköröket említve.¹²⁶ Annak ellenére, hogy hivatalosan nem lett az ifjú gróf kísérfője, *Szilágyi* jó kapcsolatot ápolt *Ráday Gedeonnal* és beszámolt annak tanulmányi előmeneteléről is.

Teleki Sándor közbenjárását kérte *Szilágyi* abban is, hogy *Ráday Pálon* keresztül megkaphassa a bécsi református ágensi tisztséget, ami éppen akkoriban üresedett meg. Ezen tárgyú levelében

- 121 *Szilágyi Sámuel* (1695–1771): *Szilágyi Péter* nagyenyedi tanár fia, aki ott kezdte tanulmányait, majd Odera-Frankfurtban tanult. Itt szoros kapcsolatot tartott az ifjú *Ráday Gedeonnal*, akinek tanulmányairól többször beszámolt a fiú apjának, *Ráday Pálnak*. Utóbb megfordult Lengyelországban, Berlinben, Szászországban, Amszterdamban is. 1733-tól a reformátusok ügyvivője (ágense) lett a bécsi udvarban. Itt szerzett érdemeiért 1748-ban bárói rangra emelték. Ekkortól lett az erdélyi királyi tábla bírójára. Az utókor az irodalom és a tudományok pártolójaként, valamint felvilágosult gondolkodóként tartja számon. Könyvtárát a Marosvásárhelyi Református Kollégiumra hagyta. BEREZC, *Szilágyi*.
- 122 „*Samuel Sylvania Enjedio-Transylvanus*”. Vö.: FRIEDLÄNDER, *Aeltere Universitäts-Matrikeln* 323.; SZABÓ – SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok* nr. 3958. *Tar* hibás immatrikulációs évszámmal tartja nyilván, 1724-re téve a beiratkozást. *TAR*, *Magyarországi diákok* nr. 396.
- 123 *Teleki Sándornak* 1729. június 28.: „*Animus mihi erat hinc abeundi, quem nec mutassem ni Cell. nostri [sic! – Sz.B.] Philosophiae non ita pridem allati Professoris Johannis G. Heineccii ora captum tenerent, quem dum alibi [?...?] perturum non confido, hic permanere constitui (...)*.” „*Szándékomban állt innen eltávozni, eme szándékomat nem is változtattam volna meg, ha Filozófiai Kollégiumunkat nem bilincselné le a nemrég idehelyezett Johann Heineccius professzor beszéde. Nem hiszem, hogy őt még másutt hallgathatnám, így elhatároztam, hogy itt maradok (...)*”. HOFFMANN, *Peregrinuslevelek* 215.
- 124 HOFFMANN, *Peregrinuslevelek* 209–241. Ezek ismertetésére lásd: KOVÁCS, *Szilágyi Sámuel* levelei; KOVÁCS, *Egy ágensi életút* kezdetei.
- 125 *Teleki Sándornak* 1732. március 24.: „*(...) tsak méltoztatna az Ur Rádai Uramnak irni, és recommendálni, tudom hogy az Ur Msgs tekinteti ottan sokat ponderal, nemis lennék inutilis az Urfi mellett, mert mind a Jusban ugy mint in Jure Naturae, in Philosophia Morali, in Politicis, Historicis, et Mathematicis sokat szolgálhatnék az Urfinak, Kérem azért a Msgs Groff Urat alázatosan méltoztassék ebben nékem patrocinalni (...)*”. HOFFMANN, *Peregrinuslevelek* 232.
- 126 *Teleki Sándornak* 1732. augusztus 4.: „*(...) tehát Juris prudentiara adtam magamat, ugy mindazonáltal hogy T. Jablonski Uramat is a Theologiaban el nem mulattam, a Juris prudentiaban pedig hallgattam az Institutiokat, Jus publicumot, Jus Criminalet, Jus Canonicumot, Jus Naturae, Politicumot és Philosophia Moralist, és ezeket rapialtamis.*” HOFFMANN, *Peregrinuslevelek* 237.

is felsorolja azokat az elsősorban jogi tantárgyakat, amelyeket Frankfurtban tanult, s amelyek szerinte képesítik az állás betöltésére: a természetjog mellett a közjog, kánonjog, magánjog, büntetőjog és államtudomány kerül említésre a német és francia nyelvvel együtt.¹²⁷ 1733 elején magának *Ráday Pálnak* is ír, s levelében szintén a jogi tárgyak, tételesen *jus naturae et gentium, jus canonicum, jus publicum civile, jus criminale* és a *politicum* kerül felsorolásra a teológia mellett.¹²⁸

Ráday Pál végül közbenjárhatott abban, hogy a kiemelkedő elméleti jogi képzésben részesülő *Szilágyi* elnyerte az ágensi állást és azt 15 éven keresztül betölthette. Tevékenységének sikeréhez bizonyosan hozzájárulhattak az egyetemen elsajátított ismeretek. Bár nem lehetünk ebben ugyanannyira biztosak, de lehetséges, hogy *Szilágyi* az erdélyi királyi tábla bírójaként is meríthetett négyévi jogtanulásának emlékeiből.

5.1.3. *Ráday Gedeon*

A harmadik *peregrinus*, aki *Heineccius* és kollégái hatása alá kerülhetett frankfurt jogi tanulmányai alatt, az a már említett ifjú *Ráday Gedeon* lehetett.¹²⁹ Közvetlen kapcsolatát *Heineccius*sal jelenleg nem tudjuk forrásszerűen igazolni, de azt valószínűnek tekinthetjük *Husztai* és *Szilágyi* példája alapján.

Midőn *Ráday Pál* fia külföldi tanulmányait előkészítendő annak pozsonyi tanulmányai alatt arról tudakozódott egyik pártfogloltjánál, *Kármán András*nál, hogy melyik egyetemre lenne érdemes küldenie a fiát, a válaszból egyértelműen kitűnt, hogy a frankfurti jogi kar ékességének *Heineccius*t tekintették a korban. Más célállomás-lehetőségek felvázolása is szóba jött a tanácsadó levélben,¹³⁰ de mivel *Gedeon* Odera-Frankfurtba került, feltételezhetjük, hogy *Heineccius*t is hallgatta.

Ráday Gedeon 1732 áprilisában iratkozott be a frankfurti egyetemre,¹³¹ ahol *Szilágyi* is tartózkodott, és aki – mint láttuk – szívesen lett volna az ifjú nemes magántanára, mint arról több levele is tanúskodik.¹³² Jelen keretek között azonban azt kell kiemelnünk, hogy *Szilágyi* midőn *Ráday Gedeon* úrfi nevelőjének ajánlkozott, *Teleki Sándortól* protekciót kérő, 1732 márciusában Odera-Frankfurtban kelt levelében – mint láttuk – kiemelten említette természetjogban való jártasságát (egyéb diszciplínák mellett).¹³³

Szilágyi, bár nem lett nevelője *Ráday Gedeon*nak, 1733 februárjában órarendszerűen beszámolt az ifjú jogi tanulmányairól, amelyben más jogi tárgyak és nyelvek mellett a természetjog is meg-

127 *Teleki Sándornak* 1732. november 2.: „*Caeterum én a magam tanulásonkat ad politicum statum inkább accomodaltam, melyhez képest a Jurisprudentiat tanultam Jus Naturae et Jus publicumot, Jus Canonicumot, Jus Civile, Jus Criminalet, Statisticumot, azon kívül német és frantzia nyelveket.*” *HOFFMANN, Peregrinuslevelek* 241.

128 *KOVÁCS, Szilágyi Sámuel* levelei 206.

129 *Ráday (I.) Gedeon* (1713–1791): *Ráday (I.) Pál* fia, losonczyi tanulás után a pozsonyi evangélikus líceumban *Bél Mátyás* tanítványa volt, majd jogi és teológiai tanulmányokat folytatott Odera-Frankfurt egyetemén. Utóbb Pest megye követe az országgyűléseken, a dunántúli református egyházkerület főgondnoka. Költőként, irodalomszervezőként és mecénásként tekint rá az utókor. Jelentősen gyarapította a péceli családi könyvtárat. Lásd: *BERECZ, Ráday. ZSINDELY, Ráday.*

130 *Kármán* 1727. novemberi levelében így írt: „*Habent suos etiam, ut mihi relatam est, Professores in omni genere studiorum celebres. Francofurti quidem in Jurisprudentia nunc primas tenet Heineccius. Marburgum Philosopho et Mathematico superbit Volffo, Halae Magd. satis etiam florent.*” Lásd: *GÁLOS, Levéltári adatok* 269.

131 *FRIEDLÄNDER, Aeltere Universitäts-Matrikeln* 332.

132 *HOFFMANN, Peregrinuslevelek* 236–237.

133 *HOFFMANN, Peregrinuslevelek* 232.

felelő helyet kapott.¹³⁴ *Ráday* meglehetősen rövid ideig, alig egy évig tanult idegenben, mivel apja 1733-ban bekövetkezett halála után, az év kora nyarán hazautazott és átvette a családi gazdaságot. Megszerzett ismereteire azonban talán támaszkodott 1741 után Pest megye ifjú követeként, illetve egész politikai pályafutása során, különösen a *II. József* türelmi rendelete utáni politikai életben.¹³⁵

Össességében megállapítható, hogy az említett három *peregrinus* jogi tanulmányaiban központi helyet foglalt el a *jus naturae* tanulmányozása. Ismert tantárgylistáikon, amelyek felsorolják (nem mindig taxatív), hogy milyen tárgyakat tanultak, egyedül a *jus naturae* tekinthető állandónak.¹³⁶

6. Holland nyomok

A Kárpát-medence protestáns, különösen a kálvinista hallgatói a 17. század második harmadától egyre gyakrabban keresték fel a németalföldi egyetemeket is. Természetesen közöttük is a teológiára iratkozottak voltak túlsúlyban, de jónéhány joghallgató is beazonosítható volt a leideni, utrecht-i és franekeri egyetemek jogi karain.

Az észak-németalföldi egyetemek és szellemi élet 17–18. századi nyitottsága, amelyet a városiasodás és a (feltételekhez kötött) vallásszabadság eszméje hatott át, jelentős mértékben hozzájárult a jogtudomány, a jogélet és jogoktatás európai jelentőségűvé válásához. Ezt mutatják, hogy a holland jogi katedrák mindig is nyitva voltak a külföldi professzorok, az egyetemek kapui pedig a külföldi diákok, joghallgatók előtt.

A holland jogi karok a 17. század utolsó harmadától – sajátos, hazai jogot előtérbe állító beállítódásuk ellenére – Európa vezető jogi képző helyei közé tartoztak, s ezen pozíciójukat a 18. század első felében is megőrizték. A holland jogtudományban a 17. század utolsó harmadában jelentek meg azok a csírák, amelyek a sajátos „holland-római jog” egyedülálló tudományának felvirágzását eredményezték,¹³⁷ aminek révén az északi jogi karok (különösen Leiden és Utrecht) a 18. század második évtizedétől az addigi fejlődésre építve – a természetjog megtermékenyítő eszmerendszerével kiegészülve – valóban jogtudományi „nagyhatalmakká” váltak, amely szerepüket a század utolsó harmadáig meg is őrizték. A középkori-koraújkor *mos italicus* hagyományára támaszkodva, felhasználva a francia jogi humanizmus módszertani vívmányait, nyitva saját helyi joguk, a *consuetudines hodiernae* felé és nem utolsó sorban a szekularizált természetjogtól új inspirációkat kapva a római-holland jog a kor legmodernebb jogrendszerévé vált, amely igen keresetté tette a jogi képző helyeket.

A 18. században a holland jogászok/jogtanárok egy része jelentős szerepet játszott a természetjogi eszmerendszer tovább fejlesztésében, ezáltal új szempontokat adva saját jogtudományuknak és jogoktatásuknak. A *Grotius* korszakalkotó művében megjelenő megközelítés, ami a jog létét már nem az isteni *lex aeterna*-ra, hanem az emberi értelemre tartotta visszavezetendőnek, a későbbi holland jogászprofesszoroknak a holland-római joggal kapcsolatos gondolatait is áthatotta.

134 „(...) *ab hora octava ad. 9. Institutiones, a 9. ad 10 Jus publicum, a 10 ad 11. Pandectas, ab 11. ad 12 Jus Criminale, a 2 ad 3 Linguam Gallicam, a 3 ad 4. Pandectas, a 4 ad 5 Jus Naturae.*” Idézi: Kovács, Szilágyi Sámuel levelei 201.

135 BEREZ, *Ráday* 34–35.

136 *Kovács Teofil* kitűnő tanulmányában *Husztai András* egy, *Szilágyi Sámuel* négy és *Ráday Gedeon* egy – levelekben fennmaradt – tantárgylistáját hasonlította össze az 1728 és 1733 közötti évekből, s ezek alapján a természetjog volt az egyetlen diszciplína, amely valamennyi felsorolásban szerepelt. Lásd: Kovács, Szilágyi Sámuel levelei 204–206.

137 A holland jogtudomány fénykorával részletesen foglalkozik: VAN DEN BERGH, *Die holländische Elegante Schule.*

Míg a 17. században – eddigi tudásunk szerint – elsősorban a holland bölcsészkarri professzorok foglalkozásain találkozhattak peregrinusaink természetjogi tanokkal, a 18. század első felétől – a német jogi karok többségéhez hasonlóan – a holland jogi karok *curriculum*ainak is elengedhetetlen alkotóelemévé vált a természetjog (*jus naturale*) oktatása,¹³⁸ anélkül, hogy az *artes*-karok jelentősége háttérbe szorult volna.

A 18. század elejének németalföldi jogtudósai még a római jogot tekintették a szabályokba öntött észszerűség (*ratio scripta*), a méltányosság megtestesítőjének, a század második felében azonban a római jognak már az oktatásban is el kellett tűrnie a természetjog, az észszerűség kritikáját. Az ekkor kialakult felfogás szerint már a természetjogi elvek szolgáltatták azokat az előfeltételeket, amelyek vizsgálata eldönthette, hogy az adott jog – esetükben a holland-római jog – rászolgálhatott-e arra, hogy hatályos jognak tekinthessék. Ez a felfogás természetesen a római jog oktatásbeli szerepét is erősen befolyásolta a holland egyetemeken, de az mégis megőrizte alapvető jelentőségét mind az oktatásban, mind a joggyakorlatban.

A fejlődés a némettel párhuzamosan zajlott tehát. A 17. század utolsó évtizedeitől kezdődően a holland jogi karok professzorai a kinevezésükben (tanszékük elnevezésében) szereplő tantárgyak mellett gyakran kínáltak természetjoggal kapcsolatos foglalkozásokat. A ma rendelkezésre álló források szerint ettől az időtől kezdődően szinte folyamatosan volt mind az öt egyetemen olyan – akár magán-, akár közjogot oktató – professzor, aki legalább magánkollégium keretében foglalkozott *Grotius* és *Pufendorf* munkái alapján a legfontosabb természetjogi elvekkel. A jogi karokon folyó természetjog oktatás – hasonlóan a korabeli német szokásokhoz – mind nyilvános előadásokon (*praelectiones*), mind magánórákon (*collegia*) megvalósulhatott. És az is jellemző volt – mint jeleztük – a holland jogi karokra, hogy a természetjog ugyan nem jelent meg a professzorok titulátúrájában sem, de valószínűleg a *ius publicum (universale)* oktatására adott megbízás magába foglalta a *ius naturae* nyilvános oktatásának lehetőségét is.¹³⁹ Mindenesetre a természetjog – mint kötelező tárgy – egyre fontosabb helyet foglalt el a holland jogi karokon. Oktatásában erős volt a német behatás. *Pufendorf* és *Thomasius* eszméi elsősorban a 18. század elejétől találtak sok követőre. A leideni jogászprofesszor, – a később még említendő – *Andreas Weiss* megfogalmazása szerint „a természetjogot elsősorban a helyes ész diktátumának nevezik”.¹⁴⁰

A legtöbbet használt „tankönyv” természetesen *Grotius* „*De iure belli ac pacis*” című műve volt, amelyet sokszor kiadtak Észak-Németalföldön, de sohasem fordítottak le hollandra, illetve *Pufendorf* „*De officio hominis*”-e. Az ismert előadásjegyzetekben a két klasszikus szerző mellett sok hivatkozás történt *Heineccius* természetjogi kompendiumára és a franekeri professzor *Ulrich Huber* (1636–1694) „*De iure civitatis*”¹⁴¹ című munkájára. Érdekes, hogy *P. R. Vitriarius* (1682–1719) tankönyvét („*Institutiones iuris naturae et gentium*”) szinte alig használták a németalföldi jogi karokon, máshol azonban nagyon népszerű volt.¹⁴²

Megjegyzendő, hogy míg a 17. században a feltörekvő természetjogi tanok, valamint a tradicionális jogtudományi megközelítések között bizonyos harmonikus együttélés volt megfigyelhető,

138 Bár az első természetjogi és nemzetközi jogi tanszékét Groningenben már 1667-ben létrehozták. Lásd: COING, Die juristische Fakultät 8. Leidenben a természetjog először kifejezetten *Andreas Weiss* professzori címzésében jelent meg 1747-ben. Lásd: Album Studiosorum XXII.

139 JANSSEN, Over de 18e Eeuwse Docenten 106., 112.

140 JANSSEN, Over de 18e Eeuwse Docenten 105.

141 HUBER, De iure civitatis.

142 JANSSEN, Natuurrecht 360–361.; JANSSEN, Over de 18e Eeuwse Docenten 106. Sárospatakon is használták. Vö. GÁNGÓ, A természetjog oktatása a Sárospataki 122.

addig a 18. század első felében az irodalomban és a jogoktatásban is egy bizonyos konfrontáció került előtérbe a holland-római jog és a természetjogi irány képviselői között.¹⁴³

6.1. A természetjog és a magyarországi hallgatók Hollandiában

1672 és 1758 között az öt jogi karral is rendelkező németalföldi egyetemre mindösszesen 1374 magyarországi vagy erdélyi hallgató iratkozott be, akik közül mintegy 550-ról tudjuk, hogy mely kart választották.¹⁴⁴ Nagy tehát a bizonytalanság, de valószínűsíthető, hogy a nem „szakosítható” hallgatók jelentős része filozófiai tanulmányokat folytatott, s így kapcsolatba kerülhetett a bölcsészkarokon is oktató természetjogi kurzusokkal. A 23 ismert joghallgatóról ezt bizony feltételezhetjük, a több mint 400 teológusról talán kevésbé.

Más jellegű forrásokra támaszkodva ugyan, de az előzőkhez hasonlóan lehetőségünk van egy-egy nevesebb *peregrinus* és a természetjogi tanok kapcsolatára néhány példát felhozni.

Így *Várfulvi Pálfi Zsigmond* (1672–1737)¹⁴⁵ későbbi erdélyi unitárius püspök, leideni és franekeri (1698–1699) *peregrinus*,¹⁴⁶ feltehetőleg maga is forgatta *Pufendorf* és *Heineccius* külföldről magával hazahozott munkáit, amelyeket 90 könyvvel együtt utóbb a kolozsvári unitárius főiskolának ajándékba adott.¹⁴⁷

Ennél az adatnál sokkal fontosabb, hogy a holland egyetemeket látogató *peregrinusok* egy-némelyike, még akkor is, ha elsősorban teológiai tanulmányokat folytattak, szerepet kaphatott a természetjog hazai oktatásának meghonosításában is.

A hazai természetjog-oktatás szempontjából a 18. század első felét joggal tekinthetjük a felkészülés időszakának, mivel a református és erdélyi unitárius főiskolák elsősorban a 18. század második felében kezdték intenzíven oktatni, mintegy alkalmazott társadalomtudományként a természetjogot. Ez alól talán csak a sárospataki kollégium képez némi kivételt, mivel az ismeretkör oktatásának legrégebbi nyomai itt mutathatók ki. A református intézmények közül ez az iskola volt az első, amely még a 18. század közepe előtt kísérletezett a tantárgy bevezetésével, s ehhez rendelkezésre is álltak a külföldön, elsősorban Hollandiában tanult professzorok. Ugyanis kiemelkedő kapcsolat mutatható ki a holland egyetemek és azon későbbi sárospataki tanárok között, akik a 18. század második harmadától – jegyzeteik, tansegédleteik – kapcsán bizonyíthatóan oktattak természetjogot a bodrogszparti Athén iskolájában.¹⁴⁸

A pataki kollégiumban rövid életű kísérletként már 1709-ben megjelent a szokásos filozófiai tárgyak mellett a természetjog és a népjog, s a tárgy 1743-ban a történelemmel együtt külön tanszéket kapott. A 18. század első felében a természetjog oktatásában – írásban ránk maradt munkáik révén – bizonyítottan résztvevő sárospataki professzorok közös sajátossága, hogy valamilyen Hollandiában tanultak.

Simándi István-ról (1675–1710) [tanított: 1709–1710] jegyezték fel, hogy a fizika mellett 1709 táján természet- és népjogot is oktatót *Pufendorf* alapján.¹⁴⁹ *Simándi* 1705-ben Franekerben és

143 Ezt taglalja részletesen: JANSEN, *Naturrecht*. Lásd még: ZIMMERMANN, *Römisch-holländisches Recht* 58.

144 BOZZAY – LADÁNYI, *Magyarországi diákok*.

145 ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns lexikon* 452.

146 BOZZAY – LADÁNYI, *Magyarországi diákok* nr. 594., 2940.

147 BALÁZS – GÁNGÓ, *Protestant Schooling* 264–265.

148 GÁNGÓ, *A természetjog oktatása a Sárospataki* 119–122.

149 DIENES, *A Sárospataki* 53.

Leidenben tanult.¹⁵⁰ *Sárkány Dávid* (1700–1762)¹⁵¹ [tanított: 1734–1758] 1730 körül bizonyosan Franekerben tanult,¹⁵² *Bányai István* (1711–1767)¹⁵³ [tanított: 1744–1767] 1740 és 1743 között több holland egyetemen is megfordult.¹⁵⁴ Róla feltételezik, hogy Leidenben ő is hallgathatta a neves jogászt, *Johann Jakob Vitriarius*,¹⁵⁵ és utóbb előadásait, annak apja, *Reinhard Vitriarius*¹⁵⁶ munkája alapján tartotta.¹⁵⁷

Megjegyzendő, hogy a fennálló politikai és szervezeti keretek meglehetősen konzervatív jelleget kölcsönöztek a hazai természetjognak és a tárgy oktatásának.¹⁵⁸

Zárásként – igaz az általam választott korszakhatáron éppen túl, de a hollandiai hatás jelentőségének igazolásaként – felhozható az is, hogy a későbbi kolozsvári jogtanár *Albisi Csomós Mihály* (1722–1796)¹⁵⁹ nem jogi tárgyak mellett három éven át (1752–1755) hallgatta Leidenben¹⁶⁰ a svájci származású közjogász, *Andreas Weiss*¹⁶¹ természet- és nemzetközi jogi kurzusát, akinél köz-, hűbér- és egyházjogot is hallgatott.¹⁶² Megkísérelte a jogi doktori cím megszerzését is, és ennek érdekében (*Weiss* professzor irányítása mellett) doktori *dissertatiót* is készített, de – valószínűleg anyagi okokból – annak megvédésére nem kerülhetett sor.¹⁶³

Utóbb azonban ezt a több mint 60 oldalas értekezését itthon kinyomatta.¹⁶⁴ A munkában egy önmagában is izgalmas jogi kérdést jár körül a római jog, valamint a természet- és nemzetközi jog korban használatos irodalma jelentős részének figyelembevételével. A római jogban kialakult,

150 BOZZAY – LADÁNYI, Magyarországi diákok nr. 658., 2968.

151 ZOVÁNYI, Magyarországi protestáns lexikon 521. DIENES, A Sárospataki 60.

152 BOZZAY – LADÁNYI, Magyarországi diákok nr. 857.

153 DIENES, A Sárospataki 60–61.

154 Franeker, Harderwijk, Leiden, Utrecht. BOZZAY – LADÁNYI, Magyarországi diákok nr.951., 1646., 2415., 3045.

155 *Johann Jakob Vitriarius* (1679–1745): 1708 és 1719 között utrecht, 1720 és 1745 között leidei jogászfőprofesszor. A magán és közjog mellett mindkét helyen oktatott természetjogot is. Apja, *Philipp Reinhard* természetjogi munkáját rendezte sajtó alá. Lásd: VAN KUYK, Vitriarius (Johannes Jacobus) 1316.

156 *Philipp Reinhard Vitriarius* (1647–1720): 1682 és 1719 között leidei jogászfőprofesszor. *Grotius* alapján természetjogot is előadott. Többször kiadott munkája: „*Institutiones Juris Naturae et Gentium*”. Lásd: VAN KUYK, Vitriarius (Philippus Reinhardus) 1316–1317.

157 GÁNGÓ, A természetjog oktatása a Sárospataki 122.; DIENES, A Sárospataki 61. *Gángó* eddig ismeretlen kézirat források alapján kiváló áttekintést ad a 18. századi sárospataki természetjog oktatásról.

158 BALÁZS – GÁNGÓ, Protestant Schooling 225., 228. A debreceni természetjog oktatás esetében csak a 18. század második felétől vizsgálódhatott: GÁNGÓ, A természetjog oktatása a Debreceni 121–136. A szerző különösen hangsúlyozza a 18. század második felében *Heineccus* tanainak jelentőségét (122.).

159 Mindmáig legteljesebb életrajzára lásd: TÖRÖK, A Kolozsvári 57–61.

160 BOZZAY – LADÁNYI, Magyarországi diákok nr. 3068.

161 *Andreas Weiss* (1713–1792): Bázalban volt a természet- és nemzetközi jog tanára. Leidenben inkább mint az orániai trónörökös nevelője (1759–1766) ismert, s csak néhány alkalmi irat maradt utána professzori időszakából (1747–1760). Lásd: KUNDERT, Andreas Weiss.

162 TÖRÖK, A Kolozsvári 58. *Csomós* leideni tanulmányait és annak későbbi folyamányait érintik az alábbi tanulmányok is: P. Szabó, Jogtanuló peregrinusaink 74–76.; P. Szabó, Néhány adat 432–436.

163 A doktori *dissertatiók* a holland jogi karokon *praeses*, vagyis elnöklő professzor részvétele nélkül kerültek megvédésre, ezért nem jelenik meg *Weiss* ilyen minőségben *Csomós* később kinyomtatott *dissertatiójának* címlapján.

164 TSOMOS, *Dissertatio Juris Publici*.

ún. *jus postliminii* elvét¹⁶⁵ és római kori, valamint modern gyakorlatát vizsgálja a szerző azzal kapcsolatban, hogy hogyan szerezhetik vissza a háborúban hadifogságba esett, de onnan hosszú idő után visszatért katonák a jogállásukat, vagyonukat és személyes jogaikat? A munkában többek mellett különösen kiemeli a háború és béke jogával, a kibontakozó nemzetközi joggal és a természetjoggal foglalkozó legfontosabb szerzőket (*Pufendorf*, *Thomasius*), de mindenekelőtt *Grotiust* használja. Utóbbi a *dissertation*ban a legtöbbet hivatkozott szerző.

Talán *Grotius* nem került volna ennyire előtérbe, ha *Csomós* nem Leidenben tanul. Az ott, *Weiss* professzortól¹⁶⁶ tanultak vezethették el aztán *Grotiustól* *Pufendorfhoz*, akinek egyik fontos művét¹⁶⁷ *Csomós* tanári pályája delén, 1773-ban¹⁶⁸ – éppen száz évvel a munka első megjelenése után – sajtó alá rendezte Kolozsváron. *Csomós* a könyvhöz a kiadást szponzoráló gróf *Czegei Wass Sámuel*hez szóló ajánlást írt, s amelyben méltatja *Pufendorfszellemisségét*, s a munkát rendkívül hasznosnak ítéli, amelyet minden joghallgatónak ismernie kell.¹⁶⁹ Különös jelentőséget nyer ez a tény akkor, ha belegondolunk, hogy a bécsi egyetem jogoktatásának 1753-as reformjában,¹⁷⁰ valamint a nagyszombati jogi kar 1760-as megújításában jelentős szerepet kapó természetjog – éppen a könyv kiadásának idejében – már a *Martini* által fémjelzett abszolutisztikus irány felé való ferdülés jeleit mutatta.¹⁷¹

Csomós egyébként csaknem negyven éven át elsősorban jogi tárgyakat (római jog, a magyar- és erdélyi szokásjog elmélete, természetjog) oktatott, igaz 1768-tól a magyar történelem oktatását is rábízták, külön javadalmazás mellett.¹⁷² Jogi órái alapjául *Pufendorf* „*De jure naturae et gentium*”-át és előbb említett művét használta, valamint egy a német származású hollandiai szerző 17. századi magánjogi compendiumát¹⁷³ követte.¹⁷⁴

Habár nem ismerjük ugyan a kolozsvári Református Kollégium hallgatói létszámait a 18. század második felében, mindenesetre feltételezhetjük, hogy az irodalmilag nem nagyon termékeny, de hosszú évtizedekig a katedrán ülő *Csomós Mihály* oktatásának hatására – elsősorban a természetjogi, de a római jogi tanok tekintetében is – érvényesült hollandiai tanulmányainak hozadéka.

165 BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS, Római magánjog 124.; FÖLDI – HAMZA, A római jog 221.

166 *Weiss* Bázélben *Pufendorf* alapján tanította a természetjogot, s valószínűleg Leidenben is így járt el, bár nem maradt utána előadásjegyzetek. Lásd: KUNDERT, Andreas Weiss 103.

167 PUFENDORF, *De Officio Hominis* 1753

168 PUFENDORF, *De Officio Hominis* 1773.; PETRIK, Magyarország bibliographiája 1712–1860. 3, 155.

169 „*Prodit tandem in publicum, in Oris etiam nostris singulari Tuo Patrocinio Samuelis L. Baronis Pufendorf, De officio hominis et civis, Libellus vere aureus et solidae Jurisprudentiae Cultoribus nunquam de manu deponendus: in quo, amplissima Juris Naturae et Gentium Doctrina, Disciplinaeque Moralis summa Capita justo Compendio exhibentur (...) Quam optime igitur consulis Patrone Gratosissime! commodis cupidae Legum Juventutis, (cujus Tu, donec Auditoria nostra diligentissime frequentabas, pars magna fuisti) dum tam utile Systema Jurisprudentiae Pufendorfianum (...) etiam in nostra Transilvania, unice Egregii caussa (...) propriis Sumptibus recudendum curas, et Jurisprudentiae Cultoribus nuper Commilitonibus Tuis Dilectissimis, quo quam maxime indigebant, in manus quasi tradis; ut haberent, unde solida Juris Naturae et Gentium Principia depromerent (...).*”

170 WAHLBERG, *Die Reform*.

171 Lásd hozzá: SZÜCS, *Természet, jog, teológia* 99–115.

172 Pályája vége felé, az 1791/92. tanévben *Iustinianus Institutióit*, és a hazai történelmet tanította, emellett a nemes ifjakat *privatim Werbőczy Tripartitumára* és az erdélyi törvényekre oktatta. TÖRÖK, *A Kolozsvári* 2. köt. 60.

173 BÖCKELMAN, *Compendium Institutionum*.

174 TÖRÖK, *A Kolozsvári* 1. köt. 246.

Jelen tanulmány néhány töredékes adalékkal kívánt szolgálni – elsősorban a Kárpát-medencéből indult protestáns joghallgató peregrinusokra fókuszálva – az egyetemi tantárgyként hallgatott természetjog recepciójának lehetőségeiről. Teljességre sem időbeli, sem területi dimenzióban, még kevésbé a módszertani lehetőségek kiaknázásában nem törekedhetett. Hiszen utalni kell a korabeli könyvjegyzékek és a könyvtárak természetjogi anyagának kutatására, valamint – ahogyan *Gángó Gáborék* tették – a könyvtárak archívumaiban lapuló természetjogi kéziratok mind behatóbb elemzésének szükségességére. A peregrinusok életsorsának további vizsgálatához ezek jelentős adalékokkal szolgálhatnak.

Felhasznált irodalom

- ALBERT, Thomas – SCHRÖDER, Peter: Introduction. In: HEINECCIUS Johann Gottlieb: *A Methodical System of Universal Law: Or, the Laws of Nature and Nations, with Supplements and a Discourse by George Turnbull*. Translated from the Latin by George Turnbull. Indianapolis 2008, <https://oll.libertyfund.org/pages/heineccius-and-turnbull-on-natural-law> (2024. 12. 06.)
- BALÁZS Mihály: Szentábrahámi Lombard Mihály és Halle. *Keresztény Magvető* 2020/3. sz. 239–254.
- BALÁZS Péter – GANGO Gábor: Protestant schooling and natural law in Transylvania and Hungary. In: GANGÓ Gábor (szerk.): *Early Modern Natural Law in East-Central Europe*. Leiden 2023, 224–275.
- BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila: *Római magánjog*. Budapest 2023
- BERECZ Ágnes: Szilágyi Sámuel, br. In: KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon - középkor és kora újkor, XI*. Budapest 2011, 215–216.
- BERECZ Ágnes: Ráday (I.) Gedeon. In: KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon - középkor és kora újkor, IX*. Budapest 2009, 340. In: KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon - középkor és kora újkor, XI*. Budapest 2011, 341.
- VAN DEN BERGH, Govaert C. J. J.: *Die holländische Elegante Schule: Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500–1800*. Frankfurt am Main 2002
- BERGFELD, Christoph: Johann Gottlieb Heineccius und die Grundlagen seines Natur und Völkerrechts. In: BERGFELD, Christoph (szerk.): *J.G. Heineccius, Grundlagen des Natur- und Völkerrechts*. Frankfurt am Main 1994, 507–534.
- BEYREUTHER, Erich: Francke, August Hermann. In: *Neue Deutsche Biographie* 5. Berlin 1961, 322–325.
- BÍRÓ Vencel: Huszti András diákévei Frankfurtban. *Erdélyi Múzeum* 1916-17/1. sz. 159–162.
- BORVÖLGYI Györgyi: Ráday Gedeon tanulóévei. In: BERECZ Ágnes (szerk.): *A Ráday-család a magyar kultúrában. 300 éve született Ráday Gedeon*. Budapest 2014, 18–37.
- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595 – 1918*. Budapest 2007
- COING, Helmut: Die juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm. In: COING, Helmut (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Neuere Zeit (1500-1800). Das Zeitalter des gemeinen Rechts. II/1. Wissenschaft*. München 1977, 3–102.
- DIENES Dénes: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak 2013
- EISENHART, August Ritter von: Hoffmann, Christian Gottfried. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 12. Leipzig 1880, 574–575.
- FEENSTRA, Robert: Heineccius in den Alten Niederlanden. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Legal History Review* 2004/3-4. sz. 297–326.
- FEENSTRA, R[obert]: Grotius (de Groot), Hugo 1583-1645). In: STOLLEIS, Michael (szerk.): *Juristen. Ein graphisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München 2001, 265–265.

- FONT Zsuzsa: Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában. Szeged 2001
- FONT Zsuzsa: Ein reformierter Aristokrat an Hof und Universität. Über die Aufzeichnungen des Barons István Wesselényi (1729–1732). In: SZABÓ, András (szerk.): Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert. Budapest 1999, 221–237.
- FONT Zsuzsa: Wesselényi István egyetem- és udvarjárása (1729–1732). In: BÉKÉSI Imre – JANKOVICS József – KÓSA László – NYERGES Judit (szerk.): Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. II. Budapest-Szeged 1993, 508–516.
- FONT Zsuzsa (szerk.): Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695-1700. Fontes Rerum Scholasticarum III. Szeged 1989
- FÖLDI András – HAMZA Gábor: A római jog története és institúciói. Budapest 2023²⁷
- FÖRSTER, Joh. Christian: Übersicht der Geschichte der Universität zu Halle in ihrem ersten Jahrhunderte. Halle 1799
- FRIEDLÄNDER, Ernst (szerk.): Aeltere Universitäts-Matrikeln I. Universität Frankfurt a. O. II. (1649–1811). Leipzig 1888
- GÁLOS Rezső: Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról. Irodalomtörténeti közlemények 1953/1–4. sz. 268–272.
- GÁNGÓ Gábor: A természetjog oktatása a Sárospataki Református Kollégiumban. In: MESTER Béla – MÉSZÁROS András (szerk.): A magyar filozófia történetírása. Módszertan és kutatói gyakorlat. Budapest 2022, 118–139.
- GÁNGÓ Gábor: A természetjog oktatása a Debreceni Református Kollégiumban. In: KLIMA Gyula – NAGY József (szerk.): Magyar keresztény gondolkodók az Árpád-kortól napjainkig. Budapest 2023, 119–140.
- GRUNERT, Frank – HAAKONSSSEN, Knud – KLIPPEL, Diethelm: Natural Law 1625 – 1850. An International Research Network. In: MULSOW, Martin – STIENING, Gideon – VOLLHARDT, Friedrich (szerk.): Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch zur Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte. 30. kötet. Hamburg 2018, 267–276.
- GRUNERT, Frank: Naturrecht als Grundlage. Die Naturrechtslehren in der Anfangsphase der Fridericiana. In: FULDA, Daniel – PEČAR, Andreas (szerk.): Innovationsuniversität Halle? Neuheit und Innovation als historische un als historiographische Kategorien. Berlin-Boston 2020, 173–194.
- GRUNERT, Frank: De Interpretatione. Die Hermeneutik in den deutschen Naturrechtslehren. In: GRUNERT, Frank – THOUARD, Denis (szerk.): Das achtzehnte Jahrhundert. Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 45/2. sz.: Hermeneutik und Recht im 18. Jahrhundert. Wolfenbüttel 2021, 207–219.
- GRUNERT, Frank: Von der Morgenröte zum hellen Tag. Zur Rezeption von Hugo Grotius' „De iure belli ac pacis“ in der deutschen Frühaufklärung. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 2003/25. sz. 125–137.
- GÜNTHER, Johannes: Lebensskizzen der Professoren der Universität Jena seit 1558 bis 1858. Jena 1858
- HAMMERSTEIN, Notker: Die Naturrechtslehre an den deutschen, insbesondere den preußischen Universitäten. In: BIRTSCH, Günter – WILLOWEIT, Dietmar (szerk.): Reformabsolutismus und ständische Gesellschaft. Zweihundert Jahre Preußisches Allgemeines Landrecht. Berlin 1998, 3–19.
- HAMMERSTEIN, Notker: Thomasius und die Rechtsgelehrsamkeit. Studia Leibnitiana 1979/1. sz. 22–44.
- HAMMERSTEIN, Notker: Zur Geschichte und Bedeutung der Universitäten im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation. Historische Zeitschrift 1985/241. sz. 286–328.
- HAMMERSTEIN, Notker: Jurisprudenz und Historie in Halle. In: HINSKE, N. (szerk.): Zentren der Aufklärung I. Halle. (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung 15.) Heidelberg 1989, 239–253.

- HAMMERSTEIN, Notker: Jus und Historie. Ein Beitrag zur Geschichte der historischen Denkens an den deutschen Universitäten im späten 17. und 18. Jahrhundert. Göttingen 1972
- HAMMERSTEIN, Notker: Zur Geschichte der deutschen Universität im Zeitalter der Aufklärung. In: RÖSSLER, Helmuth – FRANZ, Günther (szerk.): Universität und Gelehrtenstand 1400–1800. Limburg – Lahn 1970, 145–182.
- HAUSEN, Carl Rhenatus: Geschichte der Universität und Stadt Frankfurt an der Oder, seit ihrer Stiftung und Erbauung, bis zum Schluß des achtzehnten Jahrhunderts. Frankfurt an der Oder 1800
- HÁZI Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. Budapest 1982
- HESS, Falk: Heineccius, Johann Gottlieb (1681–1741). In: CORDES, Albrecht – HAFERKAMP, Hans-Peter et al. (szerk.): Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte II. 902–903.
- [HOF, Hagen]: Samuel Stryk. In: KLEINHEYER, Gerd – SCHRÖDER, Jan (szerk.): Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Ein biographische Einführung in die Rechtswissenschaft. Heidelberg 2017, 432–435.
- HOFFMANN Gizella (szerk.): Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged 1980
- JANSEN, C. J. H.: Over de 18e Eeuwse Docenten Natuurrecht Aan Nederlandse Universiteiten en de Door Hen Gebruikte Leerboeken. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Legal History Review 1987/1–2. sz. 103–116.
- JANSEN, C. J. H.: Natuurrecht of Romeins Recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719–1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd. Leiden 1987
- KARDOS Samu: Báró Wesselényi Miklós élete és munkái 1. Budapest 1905
- KLEINHEYER, Gerd – SCHRÖDER, Jan (szerk.): Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Ein biographische Einführung in die Rechtswissenschaft. Heidelberg 2017
- KLEINHEYER, Gerd – SCHRÖDER, Jan (szerk.): Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten. Ein biographische Einführung in die Rechtswissenschaft. Karlsruhe – Heidelberg 1976
- KOLOSVÁRY Bálint: Huszti András erdélyi jogtanár és munkássága. 1734–1742. In: BOCHKOR Mihály (szerk.): 1912/13. évi Szakosztályi előadások. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai. V. Füzet. 135–178.
- KOVÁCS Teofil: Szilágyi Sámuel levelei Teleki Sándorhoz és Ráday Pálhoz tanársága és ágensége ügyében. In: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (szerk.): Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig. Debrecen 2016, 191–210.
- KOVÁCS Teofil: Egy ágensi életút kezdetei: Szilágyi Sámuel peregrinációja (1728–1732). Egyháztörténeti Szemle 2011/3. sz. 3–21.
- KUNDERT, Werner: Andreas Weiss (1713 – 1792) Professor des Naturrechts und des *öffentlichen* Rechts in Basel und Leiden. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 1981/49. sz. 101–126.
- van KUYK, J.: Vitriarius (Johannes Jacobus). In: BLOK, Petrus Johannes – MOLHUYSSEN, Philipp Christiaan (szerk.): Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Deel 3, 1316.
- van KUYK, J.: Vitriarius (Philippus Reinhardus). In: BLOK, Petrus Johannes – MOLHUYSSEN, Philipp Christiaan (szerk.): Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Deel 3, 1316–1317.
- LANDSBERG, ERNST: Stryk, Samuel. In: Allgemeine Deutsche Biographie 36. Leipzig 1893, 699–702.
- LIEBERWIRTH, Rolf: Heineccius, Gottlieb. In: Neue Deutsche Biographie 8. Berlin 1969, 296–297.
- LIEBERWIRTH, Rolf: Gundling, Nicolaus. In: Neue Deutsche Biographie 7. Berlin 1966, 318–319.
- LIER, Hermann Arthur: Wolff, Jacob Gabriel, In: Allgemeine Deutsche Biographie 44. Leipzig 1898, 37–38.
- LUIG, K[laus]: Heineccius, Johann Gottlieb (1681–1741). In: STOLLEIS, Michael (szerk.): Juristen. Ein biographische Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert. München 2001, 289–290.

- LUIG, K[laus]: Pufendorf, Samuel (1632–1694). In: STOLLEIS, Michael (szerk.): Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert. München 2001, 520–522.
- LUIG, K[laus]: Thomasius, Christian 1655–1728). In: STOLLEIS, Michael (szerk.): Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert. München 2001, 627–628.
- MARTI, Hanspeter: Humanistische Propädeutik und akademisches Studium in der Frühzeit der Universität Halle. In: MARTI, Hanspeter – MARTI-WEISSENBACH, Karin (szerk.): Traditionsbewusstsein und Aufbruch. Zu den Anfängen der Universität Halle. Wien-Köln-Weimar 2019, 17–64.
- P. SZABÓ Béla: Verweise auf das Naturrecht in den Quellen des spätf feudalen ungarischen Privatrechts. *Diké* 2022/1. sz. 151–168.
- P. SZABÓ Béla: Jogtanuló peregrinusaink a holland tartományokban a tizenhetedik-tizennyolcadik században. In: GERA Judit – VESZTERGOM Janina (szerk.): Oda-Vissza: A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között. Budapest 2018, 43–82.
- P. SZABÓ Béla: Néhány adat Albisi Csomós Mihály, a későbbi kolozsvári jogászprofesszor peregrinációjához. In: BOÓC Ádám – HOMICSKÓ Árpád Olivér – SZUCHY Róbert (szerk.): 70. Studia in honorem József Szalma (De iuris peritorum meritis 12.). Budapest 2018, 429–437.
- P. SZABÓ Béla: Egy be nem végzett feladat: külföldi egyetemjárás és hazai jogi kultúra a korai újkorban. *Iustum Aequum Salutare* 2016/1. sz. 111–120.
- P. SZABÓ Béla: Die Anfänge der ungarischen Staatswissenschaft - Politikwissenschaftliche Disputationen von ungarnstämmigen Studenten an deutschen Universitäten im 17. Jahrhundert. *Journal on European History of Law* 2018/1. sz. 51–71.
- PETRIK Géza: Magyarország bibliographiája 1712–1860, 3. köt. Budapest 1891
- REIBSTEIN, Ernst: J. G. Heineccius als Kritiker des grotianischen Systems. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 1964/2. sz. 236–264.
- RECKNAGEL, Dominik: Naturrecht in der Lehre. Naturrechtliche Vorlesungen an der Friedrichs-Universität zu Halle bis zum Jahr 1850. In: RECKNAGEL, Dominik – WÖLLER, Sabine (szerk.): „Vernunft, du weißt allein, was meine Pflichten sind!“ Naturrechtslehre in Halle. Katalog zur Ausstellung im Interdisziplinären Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung, Halle (Saale), 10. Oktober 2013 bis 6. Januar 2014. Halle (Saale) 2013, 9–19.
- REPGEN, Tilman: Stryk, Samuel. In: *Neue Deutsche Biographie* 25. Berlin 2013, 606–608.
- ROECK, Bernd: Ludewig, Johann Peter von. In: *Neue Deutsche Biographie* 15. Berlin 1987, 293–295.
- RÜPING, Heinrich: Die Naturrechtslehre des Christian Thomasius und ihre Fortbildung in der Thomasius-Schule. Bonn 1968
- RÜPING, Heinrich: Theorie und Praxis bei Christian Thomasius. In: SCHNEIDERS, Werner (szerk.): Christian Thomasius. 1655–1728. Interpretationen zu Werk und Wirkung. Mit einer Bibliographie der neueren Thomasius-Literatur. (Studien zum achtzehnten Jahrhundert. 11.) Hamburg 1989, 137–147.
- SCHRADER, Wilhelm: Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle, I-II. Berlin 1894
- SCHRÖDER, Jan: Recht als Wissenschaft. Geschichte der juristischen Methodenlehre in der Neuzeit (1500 – 1933). München 2012
- SCHRÖDER, Jan – PIELEMEIER, Ines: Naturrecht als Lehrfach an den deutschen Universitäten des 18. Jahrhunderts. In: DANN, Otto – KLIPPEL, Diethelm (szerk.): Naturrecht – Spätaufklärung – Revolution. Hamburg 1995, 255–269.
- SCHRÖDER, Peter: The International Political Thought of Johann Jacob Schmauss and Johann Gottlieb Heineccius: Natural Law, Interest, History and the Balance of Power. In: ZURBUCHEN, Simone (szerk.): The Law of Nations and Natural Law 1625–1800. Leiden 2019, 132–158.
- SCHUBART-FIKENTSCHER, Gertrud: Samuel Stryk, Jurisconsultus: Erste Direktor der Halleschen

- Universität und ihre Gründung, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg Ges. u. Sprachwiss. 1961/10. sz. 383–400.
- SEELMANN, Kurt: Theologische Wurzeln des säkularen Naturrechts: das Beispiel Salamanca. In: WILLOWEIT, Dieter (szerk.): Die Begründung des Rechts als historisches Problem. Oldenbourg 2000, 215–227.
- STEFFENHAGEN: Fleischer, Johann Lorenz. In: Allgemeine Deutsche Biographie 7. Leipzig 1878, 113–114.
- STINTZING, Roderich – LANDSBERG Ernst: Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft. Abt. 1–2. München – Leipzig 1880–1884, Abt. 3/1. München – Leipzig 1898
- STINTZING, Roderich von: Heineccius, Gottlieb. In: Allgemeine Deutsche Biographie 11. Leipzig 1880, 361–363.
- STINTZING, Roderich von: Gundling, Nicolaus. In: Allgemeine Deutsche Biographie 10. Leipzig 1879, 129–130.
- STOLLEIS, Michael: The Legitimation of Law through God, Tradition, Will, Nature and Constitution. In: STOLLEIS, Michael – DASTON, Lorraine (szerk.): Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe Jurisprudence, Theology, Moral and Natural Philosophy. London 2008, 45–55.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849. Marosvásárhely 1998
- SZÜCS Zoltán Gábor: Természet, jog, teológia: egy fejezet a politikai diskurzus történetéből a 18. századi Magyarországon. Acta 2011/26. sz. 99–115.
- TAR Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Budapest 2004
- TEUTSCH, Friedrich: Siebenbürger in Halle. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1879/2. sz. 66–67.
- TÖRÖK István: Huszti András, a protestánsok első jogtanára (1733–1742). Erdélyi Múzeum 1886/111. sz. 265–293.
- TÖRÖK István: A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium története, 2. köt. Kolozsvár 1905
- WAHLBERG, Wilhelm Emil: Die Reform der Rechtslehre an der Wiener Hochschule seit deren Umwandlung zu einer Staatsanstalt. Wien 1865
- WARDEMANN, Patricia: Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741). Leben und Werk. Europäische Hochschulschriften. Reihe II, Rechtswissenschaft Bd. 4577. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2007
- WIEACKER, Franz: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung. Göttingen 1967
- WOLF, Erik: Große Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte. Tübingen 1963
- ZIMMERMANN, Franz: Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1 (1690–1730), Halle 1955
- ZIMMERMANN, Reiner: Römisch-holländisches Recht - ein Überblick. In: FEENSTRA, Robert – ZIMMERMANN, Reiner (szerk.): Das römisch-holländische Recht. Fortschritte des Zivilrechts im 17. und 18. Jahrhundert. Berlin 1992, 9–58.
- ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest 1977³
- ZSINDELY Endre: Ráday Gedeon élete ér munkássága. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. I. 1956, 36–46.

Felhasznált források

- Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula. Hagae 1875
- BÖCKELMAN, Johann Friedrich: Compendium Institutionum Caes. Justiniani sive Elementa Juris Civilis In brevem & facilem ordinem redacta. Lugduni Batavorum 1679
- FALCKNER – PLANCKENAUER: Loco Thematis Inauguralis Centurias Positionum Ex Iure Civili Publico Naturae Et Gentium, duas et quod excurrit Assistente Numine divino. Permissa Illustris hujus Academiae Salanae, Praeside Viro Nobiliss. Excellentiss. et Consultissimo Domino Johanne Christophoro Falckner J.U.D. & PP. celeberrimo, Consiliario Saxonico, Curiae Provincialis & Scabnatus nec non Facultatis Juridicae Assessore gravissimo Pro Licentia Doctorali Eruditis exhibet ventilandas Joh. Christoph. Planckenaue. K. H. ultimo Julii Anno 1680. In Auditorio Jctorum, horis ante & postmeridianis. Jenae 1680
- FLEISCHER, Johann Laurenz: Institutiones Juris Naturae Et Gentium. In Quibus Regulae Justi, Decori Atque Honesti Potissimum Secundum Principia Thomasiana Distincte Explanantur Et Applicantur. Halae Magdeburgicae 1722
- GROTIUS, Hugo: De jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae et gentium item juris publici praecipua explicantur. Parisiis 1625
- HEINECCIUS, Johann Gottlieb: Elementa Juris Naturae Et Gentium ommoda Auditoribus Methodo adornata. Venetiis 1740
- HUBER, Ulrich: De jure civitatis libri tres rudimentum juris publici universalis exhibentes. Franckera 1672.
- HUNDESHAGEN – HENNING: Disputatio De Jure Naturali. Resp. Andrea Henning, Corona Transylvano. In: Tractatus Politicus V. Exercitationibus Academicis Exhibitus a M. Johanne Christophoro Hundeshagen Facult. Philosoph. in Academ. Jenensi Adjuncto. Jenae 1667.
- HUSZTI, Andreas: Dissertatio theologica de Christo primogenito. Qam ... praeside ... Paulo Ern. Jablonski ... publico examini submittit auctor et respondens Andreas Husztinus. Ungar. Transylv. Francofurti cis Viadrum 1728
- HUSZTI, Andreas: Origo, Incrementum, & Facies hodierna Trium in Transilvania Illustrium Gymnasiorum Reformatorum, In Memoriam Anni Jubilaei Augustissimae Confessionis Augustanae A. 1730. Die 25. Junii In Auditorio Majori Almæ Viadrinæ, Jussu & Auspiciis ... Prussorum Regis ... Friderici Wilhelmi Sollemniter Celebrati, Historicè Delineata / Auctore Andrea Huszti, Ungaro S.S. Theol. ut & Juris Utriusque Studioso. Francofurt ad Viadrinum 1731
- HUSZTI, Andreas: Ivisprvendia Hvngarico Transilvanica in qua Doctrina Stephani Verböcii, Illustris quondam Iureconsulti Transilvano Hungari, in Prologo Decreti, seu Operis Tripartiti contenta, ad Lydium Rectae Rationis Lapidem reuocatur: Ex Fontibus suis Veris atque Originalibus deducitur: Iusto ac Naturali ordine digeritur... Cibinii in Transilvania 1742
- Loco Thematis Inauguralis Centurias Positionum Ex Iure Civili Publico Naturae Et Gentium, duas et quod excurrit Assistente Numine divino. Permissa Illustris hujus Academiae Salanae, Praeside Viro Nobiliss. Excellentiss. et Consultissimo Domino Johanne Christophoro Falckner J.U.D. & PP. celeberrimo, Consiliario Saxonico, Curiae Provincialis & Scabnatus nec non Facultatis Juridicae Assessore gravissimo Pro Licentia Doctorali Eruditis exhibet ventilandas Joh. Christoph. Planckenaue. K. H. ultimo Julii Anno 1680. Jenae 1680
- PUFENDORF, Samuel: De Jure Naturae Et Gentium Libri octo. Londini Scanorum 1672
- PUFENDORF, Samuel: De Officio Hominis et Civis Juxta Legem Naturalem. Londini Scanorum 1672

- PUFENDORF, Samuel: De Officio Hominis Et Civis secundum Legem naturalem Libri Dvo: cum Ioannis Barbeyracii Notis, & Examine Censvrae Leibnitianae, in calce operis subiunctae. Ex Gallico in Latinum sermonem transtulit Sebastianus MASSON. Francofurti & Lipsiae 1753
- PUFENDORF, Samuel: De officio hominis et civis secundum legem naturalem, libri duo. Cum J. Barbeyracii notis, & examine censurae Leibnitianae. Ex Gallico in Latinum sermonem transtulit S. Masson. Editio quarta, emendata & locupletata a Ch. F. Ayrmanno. Claudiopoli 1773
- SAGITTARIUS – STOCKINGER: Exercitatio Politica De Bello... Sub Moderamine ... Dn. M. Joh. Christfriedi Sagittarii, Historiarum & Poeseos in Illustri Salana Professoris Publici... Publico examini submittit Georgius Stockhinger. Semp. Hungarus. Jenae 1646
- THOMASIVS, Christian: Cautelae circa praecognita iurisprudencia ecclesiasticae. Halae Magdeb. 1710
- THOMASIVS, Christian: Summarischer Entwurff Derer Grund-Lehren/ Die einem Studioso Iuris zu wissen/ und auff Universitäten zu lernen nöthig, nach welchen D. Christian Thomas. Künfftig/ so Gott will Lectiones privatissimas zu Halle/ in vier unterschiedenen Collegiis anzustellen gesonnen ist. Halle [1699]
- THOMASIVS, Christian: Höchsthöthige Cautelen Welche ein Studiosus Iuris, Der sich zu Erlernung Der Rechts-Gelahrheit Auff eine kluge und geschickte Weise vorbereiten will, zu beobachten hat. Halle im Magdeburg 1713
- THOMASIVS, Christian: Lectiones de prudentia legislatoria, cum praefatione Gottlieb Stollii. Francofurt. et Lipsiae 1740
- TÓTH Lajos: Magyarországi tanulók a halle-i (halle-wittenbergi) egyetemen az alapítástól 1934 nyári szemeszteréig. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Könyvtára, Sárospatak - kéziratár Nr.4041.
- TSOMOS, Michael: Dissertatio Juris Publici De Jure, Quod Dicitur Postliminii, Quam Auxiliante et favente Summo Numine, in Celeberrima Academia Lugduno-Batava, horis subsecivis in Schedas conjecit; redux vero Patriam quasi Postliminio, ex auctoritate Excelsi Regii in Transsilvania Gubernii revisam, publici Juris fecit Michael TSOMOS, Illustris Collegii Reform. Claudiop. Professor Juris renunciatus. Claudiopoli Transsilvanorum 1757
- VITRIARIUS, Philipp Reinhard: Institutiones Juris Naturae et Gentium ... ad methodum Hugonis Grotii ... auctae a Johanne Jacobo Vitriario. Lugduni Batavorum 1719